

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Кафедра філософії та політології

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни «ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ»

Для слухачів факультету
заочного навчання працівників
поліції

Дніпро – 2016

Конспект лекцій підготувала **Шинкаренко І.О.** – доцент кафедри філософії та політології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Землянська О.В., професор кафедри психології та педагогіки Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор психологічних наук, професор.

Мітасов М.І., адвокат Запорізької обласної колегії адвокатів, адвокат юридичної консультації Жовтневого району м. Запоріжжя.

Конспект лекцій обговорений та схвалений на засіданні кафедри філософії та політології
01.08.2016 р., протокол № 1.

**ТЕМА № 1. ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ І СИСТЕМА
ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ
(2 години)**

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Предмет юридичної психології. Завдання юридичної психології.
2. Розвиток і становлення юридичної психології.
3. Система юридичної психології.
4. Зв'язок юридичної психології з іншими науками
5. Система методів юридичної психології.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/main/> кримінальний процесуальний кодекс України
2. Юридична психологія: підручник / Александров Д.О., Андросюк В.Г., Казміренко Л.І. та ін.: заг. ред. Л.І. Казміренко, Є.М. Моїсеєва. – Вид. 2-є, доопр. та доп. – К.: КНТ, 2008. – 352 с.
3. Юридична психологія. Альбом схем з коментарями / Александров Д.О., Андросюк В.Г., Казміренко Л.І. та ін.: заг. ред. Л.І. Казміренко, Є.М. Моїсеєва. – Вид. 3-є, доопр. та доп. – К.: КНТ, 2008. – 152 с.
4. Юридична психологія: словник / Александров Д.О., Андросюк В.Г., Казміренко Л.І. та ін.: заг. ред. Л.І. Казміренко, Є.М. Моїсеєва. – Вид. 2-ге, уточ. та доп. – К.: КНТ, 2008. – 224 с.
5. Казміренко Л.І., Мартенко О.Л. Кримінальний кодекс України: психологічний аналіз кримінально-правових понять: монографія. – К.: КНТ, 2008. – 184 с.
6. Александров Д.О. Становлення особистості працівника органів внутрішніх справ: монографія / Д.О. Александров. – К.: Вадекс, 2014. – 307 с.

Додаткова література:

7. Бедь В.В. Юридична психологія: Навчальний посібник. - К.: «Каравела»; Львів: «Новий світ-2000», «Магнолія плюс» 2003. — 376 с.
8. Васильев В.Л. Юридическая психология: Учебник для вузов. — 5-е изд., перераб. и доп. — СПб.: Питер, 2003.—656 с.
9. Кондратьева Я.Ю. Юридична психологія: Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я.Ю. Кондратьев та ін. — К: Видавничий Дім «Ін Юре», 1999 — 352 с.
10. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Академічний курс: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. — 424 с.
11. Коновалова В.Е., Шепітько В.Ю. Основы юридической психологии: Учебник. — Х.: Одиссей, 2005. — 352 с.
12. Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. — К.: Вища шк., 1990.— 259 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Навчальна мета: викладення навчального матеріалу щодо юридичної психології як науки, її об'єкта, предмета, принципів і методів дослідження, а також історії розвитку.

Розвиваюча мета: залучення аудиторії до процесу наукового пошуку; формування здатності до самостійного та свідомого управління пізнанням та розумінням в контексті майбутнього фахового напрямку, формування наукового світогляду та професійного мислення.

Виховна мета: визначення перспектив застосування психологічних знань у професійній діяльності, сприяння зміцненню моральних, етичних та інших якостей особистості майбутнього фахівця.

ВСТУП

Поняття «психологія» походить від грецьких слів — душа і — слово; вчення, що означає знання про душу, про психічне. Як наука психологія вивчає факти, закономірності й механізми психіки. Юридична психологія вивчає особливості психіки в системі «людина — право».

Праця індивіда в будь-якій сфері людської діяльності визначається психічними процесами, що сприяють пізнанню об'єктивних законів дійсності, взаємовідносин між людьми, мотивів і спрямованості їхньої поведінки, психологічної структури окремої особистості. Вивчення ж психологічних закономірностей сприяє оптимальному регулюванню діяльності людини, становленню такої її наукової організації, що визначає високий рівень виробництва і соціальних відносин. Кожна галузь праці має притаманні саме їй риси, що певною мірою впливають на характер відносин людей у процесі конкретних трудових операцій і розкривають психологічні особливості осіб, які їх здійснюють. Умови і характер тієї чи іншої галузі праці, широта і багатосторонність соціальних відносин при реалізації трудових функцій є нерівнозначними. Тому в психології прийнято виділяти ті психологічні закономірності діяльності людини, які є настільки специфічними для неї, що відображають структуру соціальних відносин людей у всій її багатогранності. Широкий спектр правової діяльності, її різноаспектність із перевагою виховної спрямованості визначають необхідність використання в цій діяльності психологічних закономірностей, виявлених у процесі вивчення її основних характеристик.

Знання психологічних закономірностей взаємин особистості й колективу має велике значення для правильного виконання працівниками правоохоронних органів службових і суспільних функцій. Психічне життя людини, пов'язаної із судочинством і правовою діяльністю, має особливості, характер яких визначається виконанням безлічі різноманітних соціальних і правових функцій. Саме дана обставина сприяла формуванню *юридичної психології* — науки, яка досліджує закономірності психіки людини, що виявляються у сфері суспільних відносин, які регулюються правом.

Сутність сучасного розвитку наук полягає не лише в їхній диференціації, що зумовлює глибину дослідження кожної відокремленої від тієї чи іншої

науки певної галузі знань і поступове формування її окремих структур, а й урахування інтегративного руху наук, що ґрунтується на взаємозв'язках і взаємозалежностях галузей, які відображають різні сторони досліджуваного предмета. У цій площині інтеграція юриспруденції та психології сприяла становленню нової науки — юридичної психології, яка забезпечує вирішення комплексу завдань, що стосуються правозастосовчої діяльності.

1. ПРЕДМЕТ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Юридична психологія покликана розробляти загальні закономірності психологічної науки в їхньому специфічному відображенні — з погляду права. Природна цілісність цієї науки є відтворенням глибокої інтегративності базових наук (психології та юриспруденції), розвиток яких створив передумови для виникнення юридичної психології. Кожна наука як певна форма руху матерії має закономірності, специфіка і теоретична значущість яких підносять систему знань до рівня наукової самостійності. Такі закономірності можуть бути позначені й у юридичній психології. Зрозуміло, що їхній комплекс, зміст і роль згодом будуть модифікуватися, це пов'язано з тенденціями розвитку, накопиченням емпіричного матеріалу, формуванням абстракцій, які відображають становлення теорії науки.

У сучасній юридичній психології виділяють закономірності, пов'язані з психологічними аспектами правотворчості, психологією правосвідомості й праворозуміння, психологічними проблемами правозастосування. Що стосується традиційних закономірностей, то до них належать: виникнення і формування психічних властивостей особи, що сприяють протиправним діям; розвиток і формування психічних властивостей особи в процесі злочинного діяння; формування психічних властивостей особи при здійсненні різних функцій у судочинстві; зміна психічних властивостей особи, яка вчинила злочин, у процесі перевиховання; зміна і формування психічних властивостей особи у профілактичній діяльності.

Наведені закономірності здебільшого належать до тих сфер людських проявів і діяльності, що переважно пов'язані з протиправними діями або з діями, що спричиняють їх, і регулюються, з одного боку, нормами права, а з іншого — заходами соціального впливу. Отже, юридична психологія вивчає психічні явища і властивості, що стосуються формування антисоціальної настанови, її джерел, передумов і факторів, які впливають на її розвиток і попередження, форм її можливого прояву, а отже, і її ранньої діагностики. До закономірностей, досліджуваних юридичною психологією, належить і формування психічних властивостей особи в процесі вчинення злочину, зокрема психологічний бік мотивації злочинного діяння, стадій, способів його вчинення і приховування, впливу вчиненого діяння на психічні властивості особи в періоди, пов'язані з її ставленням до діяння, його наслідків, оцінки соціальної й особистісної значущості своєї винуватості.

Найбільш детально в юридичній психології вивчаються психічні

властивості особи при здійсненні різноманітних функцій у судочинстві. Як відомо, ці властивості визначаються процесуальним становищем особи, її роллю і функціями в процесі судочинства. У цьому відношенні роль і функції учасників судочинства нерівнозначні як за процесуальним, так і за психологічним статусом (слідчий, прокурор, суддя, захисник, експерт, свідок, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений, підсудний та ін.). Відповідно до обов'язків, виконуваних тими чи іншими особами, виробляються і психічні властивості, зумовлені характером їхньої діяльності. Так, виконання індивідом обов'язків слідчого, судді, прокурора може розвивати в нього певні моральні й волеволі якості, здатність до аналітичних і пізнавальних дій. Це дасть індивіду змогу робити правильні висновки, давати точну оцінку соціальним і антисоціальним проявам, здійснювати виховну діяльність.

Юридична психологія вивчає зміни психічних властивостей осіб, щодо яких здійснюється правосуддя. У результаті цього виникає можливість розробляти рекомендації з проведення окремих слідчих дій і встановлення психологічного контакту, а також з вибору способів виявлення обставин вчиненого злочину, впливу на причетних до нього осіб з метою одержання достовірної інформації. Аналіз психічних властивостей особи, яка виконує функції свідка в судочинстві, дає змогу виявити закономірності її психіки, пов'язані зі специфікою сприйняття (довільного й мимовільного) і відтворення події злочину, інтерпретацією останньої, зумовленими екстремальними умовами її перебігу. Вивчення закономірностей, що стосуються зміни психічних властивостей особи, яка вчинила злочин, дає змогу з'ясувати особливості особи, що виявляються в усвідомленні нею вини, адаптації до нових умов життя, визначенні своєї належності та ролі в мікросередовищі, де відбувається процес виховного впливу.

До закономірностей, що є предметом вивчення юридичної психології, належать також зміна і формування психічних властивостей особи під впливом профілактичної діяльності. Система впливу на особу охоплює чимало заходів, серед яких політичні, естетичні, моральні, правові погляди й переконання, що відображають ідеологію суспільства. У профілактичній діяльності вони виявляються комплексно, але головна роль належить правовому впливу як системі правових розпоряджень і заборон, обов'язкових для виконання. Правовий виховний вплив із використанням різноманітних передбачених законом форм створює передумови для такої правової орієнтації особи, яка забезпечує попередження правопорушень. Психологічний вплив правового виховання відбувається в досить широкому діапазоні, чим забезпечується не лише здатність особи правильно оцінювати результати своїх дій, а й поширення такого впливу на інших осіб шляхом одержання необхідної інформації щодо правозастосовчих заходів.

Аналіз наведених закономірностей, що вивчає юридична психологія, дає змогу визначити її предмет. **Юридична психологія** — це галузь психології, яка вивчає закономірності й механізми психіки людини в сфері регульованих правовідносин.

Завдання юридичної психології

Юридична психологія як наука ставить перед собою **певні завдання**, що забезпечують розвиток наукових концепцій і розробку рекомендацій із найбільш ефективного здійснення правотворчої, правозастосовчої та правоохоронної діяльності. До них належать:

1) вивчення психології особистості юриста (слідчого, прокурора, судді, адвоката й ін.) і його діяльності, психологічних особливостей юридичної процедури;

2) розгляд психологічної ефективності дії норм права, правотворчого процесу;

3) дослідження психологічної структури злочину й особи правопорушника, формування антисоціальної настанови і методів попереджувальної діяльності;

4) вивчення шляхів формування психічної діяльності учасників судочинства з метою найбільш оптимального виконання завдань правосуддя;

5) розгляд психологічних основ проведення окремих процесуальних дій з метою найефективнішого здійснення пізнавальної діяльності та її організації;

6) дослідження психологічних закономірностей пенітенціарної діяльності з метою розробки системи заходів, що сприяють корекції поведінки засуджених;

7) створення рекомендацій щодо навчання і виховання працівників правозастосовчих органів, спрямованих на формування професійно необхідних якостей;

8) розробка практичних рекомендацій для юристів щодо здійснення правотворчої, правозастосовчої та правоохоронної функцій;

9) забезпечення правозастосовчої практики психологічним знанням, розробка методик психологічної діагностики й судово-психологічної експертизи;

10) аналіз психологічних характеристик правового виховання громадян з метою розробки методів профілактичної діяльності щодо окремих осіб і груп населення.

Виконання цих завдань покликане сприяти подальшому удосконаленню правотворчої, правозастосовчої та правоохоронної діяльності, забезпечити практичних працівників науково обґрунтованими рекомендаціями з оволодіння професійно необхідними якостями.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

Юридична психологія — це галузь психології, яка вивчає закономірності й механізми психіки людини в сфері регульованих правовідносин.

Юридична психологія як наука ставить перед собою **певні завдання**, що забезпечують розвиток наукових концепцій і розробку рекомендацій із найбільш ефективного здійснення правотворчої, право застосовної та правоохоронної діяльності.

2. РОЗВИТОК І СТАНОВЛЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Юридична психологія як наука виникає у XVII-XVIII ст. Саме в цей час з'являються перші наукові праці з психології, звернені до сфери кримінального судочинства. Так, у Росії І.Т. Посошков (1652-1726) висловлювався щодо необхідності врахування психологічних особливостей злочинців, пропонував психологічні рекомендації щодо допиту свідків і обвинувачених («Книга про жадобу і багатство»). М.М. Щербатов (1733-1790) у своїх роботах указував, що закони повинні розроблятися з урахуванням індивідуальних особливостей особистості («Історії Російської імперії з давніх часів»).

У XIX ст. виходить серія робіт з юридичної психології: «Нарис судової психології» (А. У. Фрезе); «Психологічні особливості злочинців за новітніми дослідженнями» (Л. Є. Владимиров); «Систематичне керівництво з судової психології» (І. Фрідріх) та ін.

Середина XIX ст. характеризується тим, що в цей час були зроблені спроби у визначенні природи злочинної поведінки та посилюється інтерес до кримінальної психології. Дослідження психології злочинних типів розпочинає італійський професор з судової психіатрії Чезаре Ломброзо (1835-1909). Теорія Ч. Ломброзо одержує відображення в книзі «Злочинна людина в її співвідношенні з антропологією, юриспруденцією та тюрмознавством» (1876). З 1880 р. Ч. Ломброзо і його однодумці видавали журнал «Архів кримінальної психіатрії і кримінальної антропології». Ідеї Ч. Ломброзо були розвинуті в працях його учнів Енріко Феррі (основна праця «Кримінальна соціологія», 1881) і Рафаеля Гарофало (книга «Кримінологія», 1885). Основна ідея теорії Ч. Ломброзо (антропологічної школи кримінального права) полягає в тому, що існує «природжений злочинець» — особливий тип особи, яку, як писав Ч. Ломброзо, необхідно обміряти, зважити і повісити. «Природженого злочинця» можна виявити за фізичними ознаками («стигматами»).

У XIX — на початку XX ст. виходять фундаментальні праці австрійських і німецьких учених, що ґрунтуються на експериментальних дослідженнях. Ганс Гросс є одним з піонерів кримінальної психології («Кримінальна психологія», 1905). Вільям Штерн проводить експерименти з визначення достовірності показань. За його помилковою думкою показання свідків є принципово недостовірними.

Наукові засади юридичної психології формувалися в результаті вивчення фізіології вищої нервової діяльності людини (праці І.М. Сеченова, І.П. Павлова, В.І. Сербського, В.М. Бехтерева та ін.). Перші спроби використовувати наукові дані психології в кримінальному судочинстві належали Л.С. Владимирову, А.І. Єлістратову, Я.А. Канторовичу, А.Є. Брусиловському, М.М. Гернету, А.Ф. Коні та ін. Ці вчені проводили експерименти з вивчення можливості повного сприйняття індивідом дійсності в екстремальних умовах і подальшого відтворення з метою встановлення даних, пов'язаних із достовірним характером показань свідків.

Судово-психологічні проблеми досліджувалися також ученими-психіатрами. Так, питання психопатології осіб, які вчинили злочини, вивчалися

в психоневрологічному інституті (під керівництвом В.М. Бехтерева). В.М. Бехтеревим підготовлені книги «Про експериментальне психологічне дослідження злочинців» (1902); «Об'єктивно-психологічний метод у застосуванні до вивчення злочинності» (1912). У цей же час з'являються праці, присвячені навіюванню і гіпнозу, можливостям їхнього використання в судочинстві.

На початкових етапах становлення юридичної психології з метою діагностики особи злочинців мали місце спроби застосування антинаукових теорій (фізіогноміки, графології, френології та ін.). Діагностика кримінального типу за рисами зовнішності, формою обличчя, наявністю зморшок, особливостями почерку відображає примітивізм і спрощений підхід до складних наукових та прикладних проблем.

Історія юридичної психології знає періоди, коли створювалися спеціальні кабінети й інститути з вивчення особи злочинця і злочинності. Так, у 1918 р. у Петрограді був створений кабінет з вивчення злочинності і особи злочинця (аналогічні кабінети створюються в Москві, Саратові, Ростові, Києві, Харкові, Одесі). 10 липня 1923 р. Раднарком УРСР прийняв постанову про заснування в Харкові, Києві й Одесі обласних кабінетів науково-судової експертизи і затвердив положення про них. 25 квітня 1925 р. Раднарком УРСР затверджує нове положення про Кабінети науково-судової експертизи, що передбачає не лише виконання експертиз у судових справах, а й проведення наукових робіт і експериментальних досліджень з питань кримінальної техніки і методології досліджень злочинів і дослідження особи злочинця.

У 1927 р. була організована лабораторія експериментальної психології при Московській губернській прокуратурі. У цій лабораторії свої дослідження проводив основоположник нейропсихології в СРСР О. Р. Лурія (1902-1977). Вчений досліджував можливості використання асоціативного експерименту, застосування фіксуєчої апаратури, що реєструє реакції випробуваного.

У 30-ті роки ХХ ст. відбуваються політичні зміни в житті суспільства, що негативно відобразилися на розвитку юридичної психології. Установи з вивчення злочинності і особи злочинця ліквідуються або реорганізуються. Психологію перетворюють на додаток педагогіки. Дослідження в галузі судової психології припиняються. В юриспруденції починає домінувати концепція А.Я. Вишинського про примат особистого визнання (особисте визнання — цариця доказів вини підсудного).

Відродження юридичної психології припадає на 50-60-ті роки ХХ ст. У 1964 р. була прийнята спеціальна постанова ЦК КПРС «Про подальший розвиток юридичної науки і поліпшення юридичної освіти в країні». А з 1965 р. судову психологію почали викладати в юридичних вузах і на юридичних факультетах університетів.

У 1966 р. Міністерством вищої і середньої освіти СРСР був проведений Всесоюзний семінар з судової психології, на якому обговорювалися проблеми викладання цієї дисципліни. У 1971 р. у Москві відбулася I Всесоюзна конференція з судової психології, а в 1986 р. у м. Тарту (Естонія) — II Всесоюзна конференція, присвячена проблемам юридичної психології.

Про розвиток юридичної психології свідчить вихід у світ фундаментальних праць «Судебная психология для следователей» (О. Р. Ратінов, 1967); «Судебная психология» (А. В. Дулов, 1975); «Юридическая психология» (В. Л. Васильев, 1974, 1991, 2003); «Психология в расследовании преступлений» (В. О. Коновалова, 1978); «Правовая психология» (В. О. Коновалова, 1990, 1997); «Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы» (М. В. Костицький, 1990); «Юридическая психология» (М. І. Єнікєєв, 1999); «Юридична психологія» (за заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва, 1999); «Криминальная психология» (В. Ф. Пирожков, 2001) та ін.

З 1998 р. у науково-дослідних інститутах судових експертиз Міністерства юстиції України створюються підрозділи, що спеціалізуються на провадженні судово-психологічних експертиз. У 1998 р. в Україні був створений Інститут вивчення проблем злочинності при Академії правових наук України, що проводить, зокрема, наукові й експериментальні дослідження, пов'язані з проблемами юридичної психології. Відповідно до переліку ВАК України засновано спеціальність «Юридична психологія» (19.00.06).

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

Юридична психологія як наука виникає у XVII-XVIII ст. У цей час з'являються перші наукові праці з психології, звернені до сфери кримінального судочинства.

У середині XIX ст. зроблені спроби у визначенні природи злочинної поведінки, посилюється інтерес до кримінальної психології. Дослідженням психології злочинних типів займається італійський професор з судової психіатрії Чезаре Ломброзо

Перші спроби використовувати наукові дані психології в кримінальному судочинстві належали Л.С.Владимирову, А.І.Єлістратову, Я.А.Канторовичу, А.Є.Брусиловському, М.М.Гернету, А.Ф.Коні та ін. Ці вчені проводили експерименти з вивчення можливості повного сприйняття індивідом дійсності в екстремальних умовах і подальшого відтворення з метою встановлення даних, пов'язаних із достовірним характером показань свідків.

3. СИСТЕМА ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Під системою юридичної психології розуміється логічне розташування проблем і питань, що вивчаються нею, і які відображають її рівень розвитку, тенденції і перспективи.

М.В. Костицький

Аналізом системи юридичної психології займаються різні спеціалісти - юристи, психологи, юридичні психологи.

Розглянемо окремі підходи до вирішення даного питання. **К.К.Платонов** виділяв у юридичній психології:

- *правову психологію* (предмет - правосвідомість),
- *кримінальну* (предмет - причини злочинності, пов'язані з якостями

особистості),

– судову психологію і виправно-трудоу.

А.Р.Ратінов вважає, що до системи юридичної психології входять:

– загальні питання (предмет, система, методи) ;

– правова психологія (психологія нормативно-правової регуляції);

– кримінальна психологія (психологія злочинності і особистості злочинця);

– судова психологія (психологія слідчої і судової діяльності); виправна психологія (психологія виправлення і перевиховання правопорушників).

✚ **Юридична психологія** складається з загальної і особливої частини. Загальна частина охоплює її предмет, методи, завдання, психологічну структуру діяльності по здійсненню правосуддя, психологічний аналіз злочинної діяльності, а особлива частина - психологічні основи попереднього слідства, судової діяльності, діяльності виправно-трудоу закладів.

А.В.Дулов

Система юридичної психології, запропонована **В.А.Васильєвим**, складається з наступних блоків:

частина загальна включає предмет і завдання юридичної психології, методи, історію розвитку, зв'язок з іншими науками, основи загальної і соціальної психології, правосвідомість, психологію юридичної праці і психологію правовідносин у сфері підприємництва.

частина особлива містить такі дисципліни як психологія потерпілого, психологія неповнолітнього, кримінальна психологія, слідча психологія, психологія судового розгляду кримінальної справи, виправно-трудоу психологія, адаптація особистості звільненого до умов нормального життя, судово-психологічна експертиза.

Не вдаючись до детальної наукової суперечки можна висловити незгоду з такою системою юридичної психології по кількох пунктах. Незрозуміло, чому проблема правосвідомості виявилася в загальній частині системи? Чим пояснити необхідність виділення проблеми, пов'язаної з адаптацією особистості звільненого з місць позбавлення волі до умов нормального життя з дисципліни виправно-трудоу психологія? Нарешті, чому частина особлива носить назву "Судова психологія", хоча включає в себе і кримінальну психологію, і слідчу психологію, і виправно-трудоу психологію?

З точки зору організації навчального процесу у вузі необхідно більш суворо і логічно побудувати систему юридичної психології. Чим же керуватись, вирішуючи дане питання?

При розгляді системи юридичної психології необхідно виходити з того, що вона є самостійною галуззю знання, яка знаходиться на стику психології і юриспруденції, і як будь-яка наука повинна мати: методологію, теорію, історію, технологію практичного застосування теоретичного знання, спрямованість практичного застосування цього знання.

М.В. Костицький

Що стосується особливої частини юридичної психології, то її основні складові вирішують свої специфічні завдання:

правова психологія, яка вивчає психологічні особливості відображення людиною правових явищ, досліджує психологічні аспекти ефективної правотворчості, психологію правової соціалізації особистості, психологію індивідуальної і суспільної правосвідомості;

кримінальна психологія вивчає психологічні механізми правопорушень і психологію правопорушників, проблеми освіти, структури, функціонування і розпаду злочинних угруповань;

судова психологія розглядає коло психологічних проблем, які відносяться до судочинства (психологію суддів, слідчих та інших працівників правоохоронних органів і адвокатури, психологічний зміст їх діяльності; психологію звинувачених, підозрюваних, потерпілих, свідків; психологічні основи слідчих дій; методологію і методику судово-психологічної експертизи);

виправна (пенітенціарна) психологія досліджує умови і особливості виправлення і перевиховання правопорушників, переважно у виправно-трудовах закладах (процес адаптації цих осіб до перебування у виправних закладах; їх психічні стани, викликані позбавленням волі; формування установки на виправлення; реадаптація звільненого до життя на волі та ін.). І * Синтез психології та юридичних наук в юридичній психології повинен привести до взаємного збагачення і більш успішного вирішення складних і актуальних проблем, пов'язаних з підвищенням ефективності правоохоронної і правозастосовної діяльності.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

Під системою юридичної психології розуміється логічне розташування проблем і питань, що вивчаються нею, і які відображають її рівень розвитку, тенденції і перспективи.

4. ЗВ'ЯЗОК ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ З ІНШИМИ НАУКАМИ

Теоретичними основами будь-якої науки є методологічні положення, які визначають принципи й напрями дослідження. Для судово-психологічних досліджень таку роль відіграють науки, що сформулювали закономірності розвитку суспільства, природи, мислення.

Дослідження психологічних закономірностей у сфері правозастосовчої та правоохоронної діяльності ґрунтується на використанні законів і категорій діалектики, що дає змогу пізнати психічні явища в їхньому русі й розвитку, в різноманітних проявах залежно від певних умов, місця і часу. Наприклад, такі категорії діалектики, як аналіз і синтез, сутність і явище, причина і наслідок, тотожність і відмінність щодо явищ психічного життя дають можливість пояснити психічні процеси, що лежать в основі формування протиправної поведінки й виховного впливу, неадекватності сприйняття та інтерпретації окремих фактів і обставин, причинно-наслідкових зв'язків між властивостями особи та їх проявами у конкретних умовах. Водночас використання категорій

аналізу й синтезу, сутності та явища є основою для дослідження і пояснення таких особливостей особи, як конформність, професійна деформація, віктимна поведінка, що має певне значення у формуванні, з одного боку, професійних якостей особи, з іншого — її негативних проявів, що спричиняють правові наслідки. Розгляд багатьох психічних процесів, властивостей і станів з позицій їхнього взаємозв'язку і взаємозумовленості дає змогу пояснити багато проявів людини, що характеризують особу у звичайних і екстремальних ситуаціях, в її реакціях на подразник, особливостях мислення, комунікабельності, сприйняття різноманітних форм психологічного впливу, здатності виконувати ті чи інші професійні функції. Діалектика дає можливість використовувати для цілей юридичної психології концепції соціальної психології, що пояснюють причини формування мікрогруп, їхню спрямованість, референтний характер відносно окремої особи. Ці залежності, перенесені в негативне середовище, дають можливість з'ясувати їхні окремі сторони і прояви серед правопорушників і розробити рекомендації зі здійснення профілактичної та виховної діяльності. Остання може бути ефективною лише в тому разі, якщо ґрунтується на аналізі психологічних характеристик негативних проявів, а отже, може науково пояснити як їхні причини, так і способи впливу на правопорушника, що сприяють їх усуненню.

Як природничо-наукову основу юридична психологія використовує методологічні засади фізіології вищої нервової діяльності. **Стосовно юридичної психології базовою наукою є загальна психологія**, тому перша, будучи за своїм характером і спрямованістю суспільною наукою, тяжіє до природничих засад свого походження. Усі психічні прояви, що виявляються в психічних процесах, властивостях і станах, як і в інших характеристиках психологічної структури особи, зумовлені фізіологічними закономірностями. Психічні процеси, що виникають у людини внаслідок дії внутрішніх і зовнішніх факторів, є відповіддю на подразники, що викликаються рухом матерії в її різноманітних формах. Так, способи відображення навколишньої дійсності, їхня своєрідність, залежність від стану органів чуття і психічного стану особи дають пояснення багатьом закономірностям формування показань свідків, потерпілих, обвинувачених, а отже, створюють певне підґрунтя для розробки заходів і рекомендацій із використанням даних вищої нервової діяльності. Рефлекторна теорія у фізіології, теорія єдності процесів збудження і гальмування дозволяють пояснити безліч психічних процесів, що специфічно відображаються в юриспруденції, зокрема фізіологічний афект, мотиви вчинення злочину, прагнення правопорушника поділитися «таємницею» злочинного діяння, замаскувати свій емоційний стан під час процесуального спілкування тощо. Психічні явища, пов'язані з певними закономірностями психічної організації особи, можуть бути пояснені за допомогою положень фізіології вищої нервової діяльності, яка дає уявлення про типи темпераменту та їхні прояви, типові риси характеру, спрямованість особи, її вольові процеси та інші дані, що лежать в основі життєдіяльності людини. Знання і використання цих закономірностей, що є природничо-науковими засадами юридичної психології, сприяють розвитку теоретичних концепцій науки і розроблених

нею практичних рекомендацій.

У формуванні юридичної психології значне місце належить її правовим основам. Сама назва науки — юридична психологія — передбачає не лише спрямованість на використання психологічних знань, а й певні режими, в яких вони можуть застосовуватися. Наявність правових настанов для юридичної психології означає, що її дослідження і рекомендації мають точно відповідати демократичним засадам судочинства, його принципам і змісту окремих правових норм, тобто за своєю сутністю не суперечити тим демократичним і моральним настановам судочинства, які забезпечують виконання завдань, поставлених державою перед правоохоронними органами. Демократизм судової системи і суворе дотримання законності в її діяльності зумовлюють характер судово-психологічних досліджень і межі допустимості тих рекомендацій, які є результатами даних досліджень. У цьому аспекті неприпустимою є розробка таких методів досліджень людської психіки і заснованих на них рекомендацій, що суперечать морально-правовим вимогам, пов'язані з порушенням демократичних прав і гарантій особи, проголошених Конституцією України і закріплених у кримінально-процесуальному і цивільно-процесуальному законодавстві. Застосування окремих методик, зокрема методів дослідження психіки за допомогою приладів, методів психологічного впливу на особу, що включає елементи насильства, і таких прийомів, які містять сугестивний (навіювальний) вплив, є неприпустимим у режимі судочинства.

У практиці судочинства неприпустимі також експерименти, розраховані на прояв емоцій, що спеціально викликаються для оцінки ступеня винуватості, причетності до події злочину, вірогідності показань, що даються, тощо. Норми кримінального і кримінально-процесуального законодавства містять ряд заборон, спрямованих на забезпечення охорони демократичних свобод особи в судочинстві. Зокрема, заборонено одержувати показання шляхом застосування насильства чи погроз, проводити експерименти, що принижують гідність особи або завдають шкоди здоров'ю людини, неприпустимою є постановка навідних запитань, які містять елементи навіювання, тощо. Отже, правові основи юридичної психології закріплюються не лише в принципах судочинства, а й у конкретних правових нормах, що регулюють судово-слідчу і пенітенціарну діяльність, оскільки саме вони є визначальними при вирішенні питань про спрямованість судово-психологічних досліджень і можливість використання в режимі судочинства даних загальної й експериментальної психології. Правова спрямованість психології має визначатися тими потребами практичної діяльності, що зумовлюють її високу ефективність і наукову обґрунтованість, тобто включати таке використання даних психології, яке сприяє більш глибокому розумінню психічних процесів, що лежать в основі різних видів діяльності людини, пов'язаної із застосуванням норм права. Їхнє дослідження дасть змогу розробити рекомендації, що забезпечують найбільш високу організацію правозастосовчої діяльності.

Юридична психологія пов'язана з різними юридичними науками. Існує зв'язок юридичної психології з теорією держави і права. Необхідно

зазначити, що в теорії держави і права досліджуються проблеми правової свідомості, механізму дії правової системи, правомірної та протиправної поведінки, дії юридичної відповідальності. Усі зазначені проблеми (категорії теорії держави і права) не можуть бути вивчені без залучення психологічної науки. Певною мірою і юридична психологія вивчає дані проблеми, хоча відмінності в дослідженнях теорією держави і права та юридичною психологією цих явищ лежать у глибині підходу й аспектності.

Тісний зв'язок юридичної психології прослідковується з такими юридичними науками, як кримінальне і цивільне право, кримінальний і цивільний процеси, кримінологія і криміналістика. Так, кримінальне право, досліджуючи питання, пов'язані із суб'єктом злочину і його суб'єктивною стороною, осудністю, мотивом злочину, виною, вчиненням злочину в стані сильного душевного хвилювання, доведенням до самогубства тощо, — не може обійтися без використання положень юридичної психології. Зокрема, дані психології сприяють визначенню віку кримінальної відповідальності, покарання тощо.

Юридична психологія взаємопов'язана і з процесуальними науками (кримінально-процесуальним і цивільно-процесуальним правом). Дослідження проблем доказування, внутрішнього переконання судді, процесуального статусу учасників кримінального процесу тощо не може бути здійснене без залучення даних психології. У цьому плані набули розвитку «психологія показань свідків», «психологія внутрішнього переконання», «психологія потерпілого чи обвинуваченого» та ін.

Існують тісні зв'язки між юридичною психологією і криміналістикою. Криміналістика служить цілям розкриття, розслідування, судового розгляду і попередження злочинів, а також розробляє оптимальні прийоми і методи збирання, дослідження, оцінки і використання доказів. Тому криміналістика максимально використовує дані психології. Юридична психологія сприяє розробці тактичних прийомів, заснованих на використанні на необхідному рівні психологічного впливу, що дає змогу встановити психологічний контакт, викрити неправду, актуалізувати забуте.

Таким чином, юридична психологія має багато різних напрямків дослідження. Як наукова спеціальність (19.00.06) юридична психологія відноситься як до психологічних наук, так і до юридичних.

ВИСНОВКИ З ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ:

Базовою наукою юридичної психології є загальна психологія, тому перша, будучи за своїм характером і спрямованістю суспільною наукою, тяжіє до природничих засад свого походження.

Юридична психологія пов'язана з юридичними науками: теорією держави і права; кримінальне і цивільне право, кримінальний і цивільний процеси, кримінологія і криміналістика.

Юридична психологія взаємопов'язана і з процесуальними науками (кримінально-процесуальним і цивільно-процесуальним правом).

5. СИСТЕМА МЕТОДІВ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Методи — це своєрідний інструментарій проведення дослідження, вони визначають розвиток юридичної психології. Ці методи виступають у певній системі, в якій окремонаукові методи посідають важливе місце і являють собою конкретизацію діалектичного і загальнонаукового методів. Таким чином, оптимальною є система методів трьох рівнів: загального, особливого і окремого — відповідно загальний метод (метод діалектики), загальнонаукові методи і окремі методи (окремо-наукові).

До окремонаукових методів юридичної психології належать: спостереження, бесіда, анкетування, тестування, інтерв'ювання, природний і лабораторний експерименти, біографічний метод, метод незалежних характеристик тощо.

Сутність *методу спостереження* полягає в систематичному і планомірному вивченні психічних явищ шляхом сприйняття дослідником зовнішніх проявів психіки у процесі застосування права. Спостереження передбачає заздалегідь розроблену програму, підпорядковану певній меті, і має здійснюватися в різних ситуаціях, щодо однієї особи або групи осіб, без привнесення будь-яких елементів експерименту. Метод спостереження, здійснюваний із науковою метою, може використовуватися в судово-слідчій і пенітенціарній діяльності. Так, практичний аспект методу спостереження широко проявляється при провадженні окремих процесуальних дій, де реєстрація психічних явищ у вигляді різноманітних реакцій на подразник часто є підставою для застосування або видозміни тактичних прийомів, розуміння психологічної і тактичної позиції особи, встановлення психологічного контакту, обрання власної позиції особи, яка здійснює розслідування або судовий розгляд.

Метод спостереження в діяльності з виконання покарань має дві сторони — наукову і практичну. Наукова передбачає збирання і реєстрацію матеріалів, необхідних для дослідження закономірностей людської психіки в умовах відбування покарання, поміщення у виправно-трудова установи; практична — встановлення даних про окремих осіб, мікроколективи, їхню психологічну спрямованість, ефективність застосування заходів виховного впливу, видозміну психіки осіб, які зазнають психолого-педагогічного і трудового впливу. Використання розглянутого методу в його науковій і практичній інтерпретації дозволяє одержувати досить високі результати, оперативно розробляти конкретні рекомендації і спостерігати за ефективністю їхнього впливу. Метод спостереження містить і самоспостереження, що дає можливість судити про перебіг власних психічних процесів.

Експериментальний метод спрямований на вивчення психологічних явищ у спеціально створених для цього умовах. За сутністю і видами він поділяється на *природний* і *лабораторний експерименти*. При організації природного експерименту особи, яких випробовують, не знають про його призначення й умови, сприймають експеримент як справжню подію, учасниками якої вони є. З метою дослідження закономірностей, які виявляються у судово-слідчій

діяльності, такий експеримент, як правило, не проводиться.

Природний експеримент був проведений румунськими криміналістами з метою перевірки вірогідності показань свідків. На ринковій площі Бухареста в годину «пік» був організований продаж риби, що користується великим попитом у місцевих жителів. Дирекція ринку виділила для цього невелике торгове місце і лише одного продавця та одного касира. Поблизу непомітно розташувалися працівники поліції в цивільному одязі і формі, щоб втрутитися й залагодити конфлікт, що мав би спалахнути. У різних місцях було встановлено кілька прихованих кінознімальних апаратів із телеоб'єктивами і мікрофони для звукозапису. Через три хвилини після початку торгівлі біля прилавка утворилася черга в 40-50 чоловік. У цей момент з'явився «покупець» (кіноактор) — єдиний «несправжній» учасник експерименту. Відразу ж виникла навколо нього суперечка, бо він намагався підійти до прилавка без черги. Його подальша поведінка спричинила ще більше невдоволення присутніх: він вибирав рибу з ящиків, сварився, а коли підійшла його черга — оплатив покупку і зажадав здачу, що набагато перевищувала сплачену ним суму. На цьому ґрунті розгорілася суперечка, що перейшла в легку сутичку між «покупцем», продавцем і касиром. Працівники поліції, що втрутилися, з'ясували особу свідків, і цей момент був використаний для того, щоб «злочинець» сховався. Розслідування здійснювалося особами, які не знали про цілі експерименту. Тут ми бачимо пересічну «справу» звичайних свідків у природній обстановці і разом з тим усі переваги експериментального методу. Не дивно, що результати цього дослідження рішуче розійшлися з твердженнями деяких учених про недостовірність показань свідків.

Лабораторний експеримент, мета якого — з'ясування безлічі характеристик психологічних сторін особистості, широко застосовується в загальній психології. Так, у процесі експериментального дослідження формування образу сприйняття в часі (І. Уївер, 1927 р.) випробовуваному пред'являлася чорна фігура на білому фоні. При дуже коротких експозиціях (менше 0,010 с) диференціювання фігури і фону було відсутнє і виникало враження гомогенної картини. При експозиції в 0,011 с випробовуваний починав бачити деякі відмінності в полі: з'являлися «плями». При більш тривалій експозиції 0,014 с добре окреслювався контур фігури.

В юридичній психології лабораторний експеримент має обмежене застосування. Це пояснюється тим, що вивчення психічних властивостей особистості в процесі судочинства виключає експериментування (крім досліджень, проведених у процесі судово-психологічної експертизи). Зрештою, матеріал, необхідний для наукових висновків, можна збирати за допомогою інших методів, насамперед шляхом узагальнення судово-слідчої практики.

У спеціальній літературі вказується на можливість використання в наукових цілях так званого *формуючого експерименту* (О.Р.Ратінов), спрямованого на вивчення психічних явищ у процесі навчання і професійної підготовки за допомогою постановки й вирішення комплексу завдань, щоб установити і сформувати професійно важливі якості особи.

У деяких теоретичних дослідженнях зазначається доцільність проведення

емоційного експерименту, мета якого — спостереження за реакцією особи, спеціально викликаного пред'явленням чи оголошенням певного подразника. Такий експеримент використовують для того, щоб з'ясувати відношення особи до розслідуваної події або встановлюваного факту. Вважаємо, що проведення таких експериментів суперечить етичним вимогам судово-слідчої діяльності, і внаслідок цього вони не можуть бути рекомендовані для одержання інформації.

Різновидом експериментального методу, що застосовується в більш вузькому діапазоні, є *метод тестів*. Психологічна проба, яку називають тестом, використовується для вирішення різних питань: перевірки рівня інтелектуального розвитку, обдарованості (у певних межах), професійної придатності (або придатності до служби в армії чи спецпідрозділах СБУ або МВС), реакції на різноманітні подразники тощо. Тестування досить широко використовується при визначенні психічних станів людини, її реакцій, і з огляду на це створюються певні передумови для прогнозування можливої поведінки особи в різних ситуаціях, у тому числі екстремальних. Так, при перевірці типів темпераменту і можливих реакцій на подразник у космонавтів використовуються набори тестів, які дозволяють досліджуваній особі поставити себе у певну ситуацію і виявити свою реакцію на певні обставини чи дії. Використання таких тестів (наприклад малюнків, ситуаційний характер яких проявляється як подразник) дає змогу певною мірою визначити психологічну структуру особи (властивості темпераменту) і прогнозувати психологічну сумісність особи, а також параметри її поведінки в ситуаціях, які вимагають прийняття миттєвих рішень. Метод тестування може в деяких випадках застосовуватися й у дослідженнях судово-слідчої діяльності, зокрема для вироблення оптимальних рекомендацій з вирішення різноманітних розумових завдань. Такі дослідження не лише виявляють рівень професійної підготовки як основи для її подальшої оптимізації, а й створюють передумови для зміни характеру і методики навчання осіб, діяльність яких пов'язана насамперед з вирішенням таких розумових завдань.

У загальній психології існує *метод бесіди*, який використовується для одержання різних відомостей про особистість шляхом безпосереднього спілкування з нею. Він передбачає складання переліку питань, що з'ясовуються у процесі його застосування. При цьому важливо створити обстановку, яка сприяє невимушеному висловленню про ряд обставин, до яких належать моменти, що характеризують особу у всіх її проявах. Метод бесіди передбачає одержання інформації, що цікавить дослідника, шляхом вільної розповіді й постановки запитань, характер яких визначається метою бесіди. Наприклад, причетній до тієї чи іншої події особі можуть ставитися запитання, що пояснюють її ставлення до певних явищ, фактів, обставин, які не стосуються безпосередньо сфери інтересів цієї людини. При проведенні бесіди дослідник спостерігає за реакціями співрозмовника, реєструючи їхній характер і відповідність висловлюваній позиції.

Певним доповненням до методу бесіди може бути *біографічний метод*, який полягає в збиранні й аналізі відомостей біографічного характеру, що дають уявлення про психічні особливості особистості. Такі відомості можуть

міститися в різних документах — листах, щоденниках, архівних матеріалах, документах, отриманих від навчальних і лікувальних закладів, підприємств, де проходила трудова діяльність особи. Всебічне вивчення таких матеріалів дає можливість припустити, як формувалася дана особистість, які життєві обставини (родина, школа, коло друзів) вплинули на формування її інтересів та настанов. При цьому слід враховувати динаміку формування особистості, зміни її психологічної структури, пов'язані з віком, соціальним станом та ін. Використання окремих аспектів біографічного методу в судово-слідчій практиці є важливим засобом одержання інформації про особу, яка може бути використана з тактичною метою.

За своєю сутністю до біографічного методу близький *метод незалежних характеристик*, мета якого — збирання даних про особу з різних, незалежних один від одного джерел. Незалежні характеристики дають багатосторонній матеріал, який в результаті його аналізу дає змогу скласти найповніше уявлення про особистість з огляду на оцінки, представлені особами, з якими досліджувана особа перебувала в тих чи інших стосунках. Метод незалежних характеристик за амплітудою одержуваного матеріалу є значно ширшим, ніж біографічний метод, і дає можливість більш об'єктивно оцінити психологічні якості особистості. Водночас слід зазначити, що одержувані в такий спосіб матеріали мають ретельно аналізуватися і порівнюватися, щоб виключити елемент суб'єктивності, що є присутнім у них, а також мають бути підпорядковані єдиній схемі, яка передбачає постановку певних запитань. Це дозволить одержати характеристики, які найбільше відповідають цілям і напряду досліджень, і проаналізувати психологічну структуру конкретної особистості. В судово-психологічних дослідженнях метод незалежних характеристик є засобом одержання даних про особу, яка вступає в коло судочинства, і в ізольованому вигляді застосовується вкрай рідко. Найчастіше він поєднується з біографічним методом і пов'язаним із ним *методом анкетування*.

Останній передбачає опитування значної кількості осіб за чітко встановленою формою, що містить запитання, які цікавлять слідчого. Анкетний метод дає змогу виявити характеристики масових явищ, їхні тенденції, обмеженість або поширеність, кількість у загальній структурі явищ. Він ґрунтується на анонімності заповнення анкети, що дозволяє одержати найбільш об'єктивні дані про досліджувані процеси, особливо якщо вони стосуються деяких психологічних властивостей індивіда. Анкетний метод застосовується в основному при дослідженні судово-слідчої і пенітенціарної діяльності для з'ясування параметрів цієї роботи, зокрема, вміння вирішувати професійні завдання, умов діяльності та шляхів її оптимізації, типових негативних явищ, форм організації, вимог, що ставляться до особи, тенденцій і причин їхнього виникнення тощо.

Одним із найбільш ефективних методів юридичної психології, що широко застосовується на практиці, є *метод інтерв'ювання*. Його сутність полягає в одержанні суджень особи щодо певних явищ, обставин, дій, подій. Внаслідок його застосування можна одержати відомості, що мають суміжний

соціально-психологічний і судово-психологічний характер. Можливість одержати інтерв'ю невизначеної кількості осіб надає дослідженню характеру соціологічних узагальнень, судово-психологічна спрямованість яких визначається правоохоронною діяльністю. Інтерв'ю, проведене за чітко сформульованою програмою, сприяє одержанню різних відомостей і від осіб, які виконують найрізноманітніші функції в судочинстві. Так, інтерв'ю суддів дає досліднику інформацію про шляхи формування їхнього внутрішнього переконання, критерії оцінки доказів, форми встановлення психологічного контакту з підсудними, виховну роль судового процесу, недоліки і переваги судової процедури, важливість і результати планування судового слідства та ін. Інтерв'ювання слідчих дає матеріал про їхню професійну підготовку, вміння вирішувати розумові завдання, переборювати психологічні бар'єри при розслідуванні злочинів, що мають ознаки типових ситуацій, оптимальні методи планування й організації слідчої діяльності, а також про умови, що спричиняють формування професійної деформації. Узагальнення результатів інтерв'ю дає досить репрезентативний матеріал для теоретичних висновків і рекомендацій із найбільш ефективного здійснення різноманітних напрямів і форм правозастосовчої діяльності.

ВИСНОВКИ З П'ЯТОГО ПИТАННЯ:

Окремонаукові методи юридичної психології: спостереження, бесіда, анкетування, тестування, інтерв'ювання, природний і лабораторний експерименти, біографічний метод, метод незалежних характеристик тощо.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

Юридична психологія як наука ставить перед собою **певні завдання**, що забезпечують розвиток наукових концепцій і розробку рекомендацій із найбільш ефективного здійснення правотворчої, правозастосовчої та правоохоронної діяльності.

Базовою наукою юридичної психології є загальна психологія, тому перша, будучи за своїм характером і спрямованістю суспільною наукою, тяжіє до природничих засад свого походження.

Юридична психологія пов'язана з юридичними науками: теорією держави і права; кримінальне і цивільне право, кримінальний і цивільний процеси, кримінологія і криміналістика.

Юридична психологія взаємопов'язана і з процесуальними науками (кримінально-процесуальним і цивільно-процесуальним правом).

До наукових методів юридичної психології належать: спостереження, бесіда, анкетування, тестування, інтерв'ювання, природний і лабораторний експерименти, біографічний метод, метод незалежних характеристик тощо.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Приступаючи до вивчення цієї теми, курсант повинен усвідомити та навчитися розділяти основні категорії та поняття теми: теоретично-прикладних основ юридичної психології, історії її формування **як галузі** науки, її системи,

міждисциплінарні зв'язки з іншими науками. Вивчаючи матеріал теми необхідно акцентувати увагу, що юридична психологія вивчає закономірності й механізми психіки людини в сфері регульованих правом відносин. Вона є методологічною психологічною основою знань у різних галузях юридичної діяльності.

Окремо слід приділити увагу вивченню уявлення співвідношення юридичної психології з юридичними науками: теорією держави і права; кримінальне і цивільне право, кримінальний і цивільний процеси, кримінологія і криміналістика. Особливу увагу слід приділити при вивченні теоретичного підґрунтя щодо використання системи методів юридичної психології у практичній діяльності.

ТЕМА 2. ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Психологічна структура юридичної діяльності
2. Психологічні особливості юридичної діяльності
3. Соціально-психологічні аспекти юридичної діяльності
4. Вивчення і оцінка особистості, яка цікавить юриста

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/main/> кримінальний процесуальний кодекс України
2. Бедь В.В. Юридична психологія: Навчальний посібник. - К.: «Каравела»; Львів: «Новий світ-2000», «Магнолія плюс» 2003. — 376 с.
3. Васильев В.Л. Юридическая психология: Учебник для вузов. — 5-е изд., перераб. и доп. — СПб.: Питер, 2003.—656 с.
4. Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологии: Учебник для вузов. — М.: Юристъ, 1996. — 631 с.
5. Кондратьева Я.Ю. Юридична психологія: Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я.Ю. Кондратьев та ін. — К: Видавничий Дім «Ін Юре», 1999 — 352 с.
6. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Академічний курс: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. — 424 с.
7. Коновалова В.Е., Шепітько В.Ю. Основы юридической психологии: Учебник. — Х.: Одиссей, 2005. — 352 с.
8. Костицкий М.В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. — К.: Вища шк., 1990.— 259 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

є набуття та поглиблення знань щодо психологічної характеристики юридичної діяльності, її компонентів скрізь призму діяльності суб'єктів юридичної діяльності враховуючи її мету, засоби, особливості об'єктів, прикладною метою є отримання знань теоретичного підґрунтя використання психологічних знань у юридичній діяльності.

ВСТУП

Однією з центральних проблем юридичної психології є вивчення і розкриття закономірностей юридичної діяльності. Це потребує, насамперед, встановлення психологічної структури діяльності, що дає можливість більш повно і глибоко вивчити всі особливості діяльності, отже — ретельніше підготуватись до її виконання. Виявлення та вивчення психологічної структури є необхідною передумовою і для вирішення проблем наукової організації цієї

діяльності.

Виявити психологічну структуру — це означає, передусім, визначити основні компоненти даного виду діяльності, що можна зробити, лише розглядаючи людину як суб'єкт праці, пізнання і спілкування. Таке розуміння сутності людини вперше сформульовано видатним російським психологом Б. Г. Ананьєвим¹. Будь-яка професійна діяльність людини у всіх випадках складається з цих трьох елементів, тому й психологічна структура діяльності повинна базуватись на їх аналізі. Але в різних видах діяльності співвідношення цих елементів різне. Саме це й визначає самостійність психологічної структури різних видів діяльності.

Будь-яка діяльність характеризується спрямованістю, наявністю специфічних цілей; особливостями об'єктів діяльності; конкретними методами і засобами досягнення мети; наявністю специфічних умов діяльності. Сказане повною мірою стосується і юридичної діяльності.

Мета (чи сукупність цілей) юридичної діяльності визначається необхідністю забезпечення умов для функціонування правової держави та нормальної життєдіяльності (безпеки життя і здоров'я, права власності тощо) кожного конкретного громадянина такої держави. Жоден з інших видів діяльності не є носієм сукупності цілей, притаманних правоохоронній та правозастосовчій діяльності, що власне й визначає специфічність її психологічної структури.

Об'єкти діяльності — переважно особи, що перебувають у конфліктних стосунках із законом, порушують правові норми чи є носіями інформації, значимої для розкриття та розслідування злочинів, їх профілактики. Сюди ж слід віднести специфічні емоційні стани об'єктів, специфічність інформації, що збирається в процесі діяльності, особливості її опрацювання та закріплення.

Особливі умови діяльності створюються тими психологічними відносинами, які супроводжують її здійснення. Вони визначаються поведінкою осіб, що порушили закон чи є носіями інформації про нього, їх ставленням до суб'єкта діяльності — працівника правоохоронних чи правозастосовних установ.

1. ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Юридична діяльність є різновидом трудової діяльності. Вона розрізняється **за профілем** (правоохоронна, правозастосувальна, судова) та **за суб'єктами її реалізації** (оперативно-розшукова, слідча, по здійсненню правосуддя, пенітенціарна, прокурорська, адвокатська, нотаріальна).

За структурою юридична діяльність поділяється на:

- 1) пізнавальну;
- 2) конструктивну;
- 3) комунікативну;
- 4) організаторську.

Слід також виділяти два допоміжні види юридичної діяльності, які не визначають змісту, але супроводжують її як невід'ємні частини: 1)

профілактична та 2) посвідчувальна.

При здійсненні діяльності у сфері правовідносин кожен із зазначених різновидів (компонентів загальної структури) може виступати як самостійний елемент, у тісному взаємозв'язку з іншими видами або ж як допоміжний, що забезпечує інші види. Кожен із них може бути складовою частиною психологічної структури будь-яких видів діяльності людини, специфіка ж юридичної діяльності визначається саме змістовними її характеристиками. Розглянемо докладніше кожен структурний компонент.

Пізнавальна діяльність. У психологічній структурі різних професій та видів діяльності процес пізнання має різний зміст, що визначається його метою, об'єктами, обсягом необхідної інформації, методами та засобами, умовами реалізації пізнання, опрацювання і закріплення інформації тощо. У юридичній діяльності всі зазначені елементи суттєво своєрідні, що й надає їй специфіки. Щоб встановити істину, потрібно, насамперед, пізнати значну кількість фактів, обставин, взаємозв'язків, що стосуються як теперішнього, так і минулого. Пізнавальна діяльність необхідна для встановлення факту наявності чи відсутності правопорушення, причетності до нього певної особи та ступеня її вини, адекватно до якої визначається міра покарання. Для досягнення останньої мети потрібне глибоке вивчення особи, її ставлення до вчиненого і лише після цього планування заходів її ресоціалізації.

Таким чином, пізнавальна діяльність не є самоціллю (хоча це можливе в певних науках, на певних етапах тощо); вона є засобом реалізації інших різновидів юридичної діяльності, водночас останні можуть стати засобами для забезпечення пізнання. Сутність пізнавальної діяльності може бути зрозуміла лише з урахуванням такого діалектичного взаємозв'язку між різними видами діяльності. Це не тільки ускладнює процес пізнання, а й призводить до його виняткової суперечливості. Здійснення водночас із пізнанням інших різновидів діяльності постійно виявляє нові факти, зв'язки між фактами, змінює ставлення до них.

Характерною особливістю пізнання в юридичній діяльності є високий ступінь невизначеності первісного, вихідного мисленнєвого завдання. Мета пізнання постійно уточнюється, змінюється, що призводить до специфічного використання в пізнавальній діяльності мислених моделей. Чим активніше здійснюється взаємодія з об'єктом, тим продуктивніший процес мислення. Звідси можна зробити висновок, що одним із засобів активізації процесу мислення є збільшення обсягу спілкування фахівця з об'єктами, з приводу яких здійснюється процес мислення.

Але в пізнавальній діяльності у юридичному процесі можливість безпосереднього контакту з об'єктом пізнання обмежена. Суб'єкт цієї діяльності не спостерігає самої події (факту), він відтворює її за окремими деталями, штрихами, створюючи мислену модель. Слід також врахувати, що певні мислені моделі вже є у фахівця ще до початку здійснення пізнавальної діяльності у конкретній справі. З ними весь час порівнюється мислена модель події, що пізнається. Окрім того, існує найбільш загальна мислена модель — модель закону, роль якої виняткова при здійсненні пізнавальної діяльності.

Специфічною рисою пізнання у юридичній діяльності є спрямованість на події (факти, явища) минулого, теперішнього й майбутнього часу. Якби в ній пізнавалися тільки події минулого, не можна було б вирішувати багатьох цілей кримінального судочинства: викривати тривалі у часі злочини, здійснювати профілактичні функції, впливати на причини і умови, що сприяють вчиненню злочинів. У цьому багатоплановому процесі пізнання є певна закономірність: передусім, у процесі збору фактичних обставин створюється мислена модель теперішнього, яка постійно змінюється та доповнюється під впливом встановлення нових фактів, логічного пошуку нових зв'язків між ними; через факти теперішнього пізнавальна діяльність розповсюджується на явища і події минулого, а вже на базі пізнання теперішнього і минулого здійснюється прогнозування майбутнього. Побудована модель немов би пропускає через себе всю інформацію, що надходить до суб'єкта. Відбір необхідної інформації для доповнення моделі відбувається як свідомо, так і підсвідомо, коли особистість навіть не концентрується на цих процесах.

Окрім побудування мисленої моделі, постійного її доповнення, здійснюється й перевірка правильності як усієї моделі, так і окремих її елементів. Це необхідно тому, що значна кількість елементів моделі відтворюється зі слів інших осіб, у тому числі й тих, хто не зацікавлений у досягненні істини. Тому на момент закінчення перевірки опрацьовується декілька мислених моделей, що по-різному відображають певні групи фактів.

Пізнавальна діяльність є безперервним процесом побудови імовірнісних моделей, доповнення їх перевіреними фактами, новою інформацією задля формулювання кінцевої, вихідної моделі, яка цілковито відображає подію, що відбулася, причому в межах, зазначених законом. Від цілої низки елементів та взаємозв'язків, що не мають юридичного значення, у даному випадку свідомо абстрагуються. Це зумовлює складне й специфічне переплетення пізнавальної діяльності з конструктивною, організаторською та іншими видами, створює необхідність застосувати методи впливу до інших осіб задля подальшого пізнання. Наявність та необхідність психологічного впливу — ще одна специфічна риса пізнавальної діяльності.

Суттєвою особливістю пізнавальної діяльності слід вважати надзвичайно великий обсяг інформації, яку опрацьовує кожен суб'єкт. Тут завжди присутня суттєва невизначеність у шляхах побудови мислених моделей із відновлення дійсних фактів, подій, їх взаємозв'язків, що спричиняє необхідність маніпулювання значною кількістю елементів при проведенні мисленнєвих операцій. У зв'язку з цим вся інформація, що надходить, перевіряється ще раз із позицій її можливої приналежності до побудови даних мислених моделей.

Складність процесів виявлення, переробки та відбору інформації полягає також у тому, що вона не статична, а надзвичайно динамічна, постійно змінюється. Це призводить до того, що сприйняття інформації в багатьох випадках не може бути повторене. Отже, момент сприймання повинен бути одночасно й моментом вирішення питання про значущість даної ситуації для конкретної пізнавальної діяльності щодо встановлення певних фактів, явищ, подій.

Уся інформація, що надходить у процесі пізнавальної діяльності, може бути розподілена на таку, що процесуально закріплюється, та іншу, що цього не потребує. Цим визначаються можливості використання інформації у різних галузях правозастосовної та правоохоронної діяльності. Так, наприклад, для профілактичної діяльності не має значення, закріплена чи ні процесуально інформація, що є основою для виховного впливу. Але для прийняття рішення, що змінює процесуальне становище осіб, необхідна лише процесуально закріплена інформація. Тому в кожному окремому випадку попередньо оцінюється не тільки значимість інформації, а й способи її одержання та форми закріплення для майбутнього використання.

Пізнавальна діяльність не тільки має пошуковий характер: інформація почасти здобувається при протидії (явній чи замаскованій) зацікавлених осіб та в емоційно забарвлених умовах. Емоційний стан може полегшувати пізнання — при наявності позитивних емоцій, чи утруднювати його — при негативних емоціях. Тому пізнавальний процес має не тільки пізнавальну сторону, а й емоційно-вольову, бо рішення приймається особистістю, на яку впливають не просто факти, а факти, що мають певний емоційний фон (певне сприймання та переживання дійсності, ставлення до підозрюваних, потерпілих, свідків тощо). Причому умови та об'єкти пізнання здебільшого впливають на суб'єкта негативним, а не позитивним чином.

Головним змістом **конструктивної діяльності** є відбирання та композиція отриманого матеріалу, а також планування послідовності та змісту дій (поведінки).

Відбір та композиція матеріалу — це відновлення певної події за матеріальними (зміни в матеріальному середовищі) та ідеальними (пам'ять та мислення людей) слідами. Приміром, у слідчій діяльності це може відбуватись як версифікація (висунення версії) події. Слідча версія, перш за все, спрямована на створення модельного уявлення про подію злочину. Але, окрім цього, версія відіграє важливу роль у визначенні способів одержання інформації, спрямованої на з'ясування причин відомих фактів та явищ, а також на встановлення зв'язків між подіями та невідомих обставин події, що відбулася. Тобто, по суті, версія і є планом розслідування, що складається з суттєвих інформаційних зон (факти, особи, предмети, явища), на підставі яких визначаються засоби та джерела додаткової інформації.

Суто планування складається з таких **елементів**:

планування змісту майбутньої діяльності — визначення предмета, його змісту та меж фактичних обставин, заходів, які мають бути реалізовані;

планування організації перевірки версій;

планування системи та послідовності власних дій (що і в якій послідовності потрібно виконувати);

планування системи та послідовності дій учасників розслідуваної справи — підозрюваного, свідків, потерпілих, працівників правоохоронних та інших органів, які сприяють розслідуванню.

Планування має кілька **етапів**:

перший — орієнтовного планування, коли усвідомлюються й оцінюються

можливості досягнення поставленої мети; *другий* — організаційного планування, на якому визначаються всі умови, обставини та організаційні різновиди майбутньої діяльності; *третій* — планування виконання (полягає в мисленій побудові системи діяльності та її компонентів); *четвертий* — планування самоконтролю, оцінювання та зіставлення одержаних результатів, регулювання подальшого ходу розслідування.

Таким чином, у найбільш широкому смислі під конструктивною діяльністю розуміють планування дій для досягнення мети. У зв'язку з цим конструктивна діяльність завжди тією чи іншою мірою є попереднім мисленим уявленням ходу і результатів дій та обов'язковим компонентом будь-якого виду діяльності.

Але конструктивна діяльність у юридичній практиці має свої відмінності: елемент передбачення завжди охоплює лише певний етап загальної мети. Така особливість визначається пошуковим характером пізнання, де кожен новий факт може змінювати, доповнювати уявлення, що склалося, змінювати планування наступних дій.

Конструктивна діяльність нероздільно пов'язана з комунікативною. Планування майбутніх психічних стосунків дозволяє завчасно вивчити їх, встановити лінію власної поведінки, висунути гіпотези щодо можливої поведінки інших осіб, визначити декілька варіантів своєї поведінки залежно від можливих змін ситуації, деталізувати проміжні та кінцеві цілі спілкування тощо.

У юридичній діяльності слід завжди мати на увазі необхідність конструювання, враховувати його обов'язкове сполучення з іншими компонентами психологічної структури. Без урахування цього не може бути досягнута загальна мета. Під час аналізу помилок пізнання видно, що вони значною мірою є результатом ігнорування чи неповного здійснення конструктивної діяльності, яка може виявлятися як у мисленому відтворенні майбутніх дій по досягненню результату, так і в прийнятті рішення за результатами аналізу і синтезу зібраних фактів.

Юридична діяльність не обмежується лише пізнанням та комунікативними зв'язками. Обов'язковими є розробка та вживання активних заходів для ліквідації фактів порушень закону, покарання та ізоляції від суспільства злочинця, для унеможливлення повторення порушень закону. Усе це є проявами конструктивної діяльності у юрисдикційному процесі, спрямованій на прийняття позитивних рішень, зумовлених як правами, так і обов'язками відповідної уповноваженої державою особи.

Особливість даного різновиду конструктивної діяльності виявляється також у тому, що вона в усіх випадках регламентована законом. Дія прийняття рішення на провадження певних дій завжди необхідне попереднє з'ясування їх порядку та умов відповідно до правових норм. Як стверджує А.В. Дулов, конструктивна діяльність являє собою мислене співставлення ситуації з певною нормою закону, прийняття рішення про можливість (необхідність) застосування передбачених нею повноважень. Найбільшою мірою конструктивна діяльність знаходить застосування при співвідношенні конкретної ситуації (пізнання

обставин злочинних дій) з нормою кримінального закону, при вирішенні питання про винність особи, при визначенні міри покарання. Цей бік конструктивної діяльності у найбільш завершеному вигляді реалізується у вироку суду.

Одним з обов'язків компонентів психологічної структури правоохоронної діяльності є **комунікація**, під якою слід розуміти особливості взаємодії в процесі спілкування людей. При вирішенні будь-яких складних завдань у багатьох галузях науки і практики основною є взаємна, одночасно здійснювана в спілкуванні взаємодія, результати якої можуть бути досягнуті тільки завдяки спілкуванню. При спілкуванні люди обмінюються інформацією, здійснюють необхідний вплив один на одного, навчаються та обмінюються досвідом. Дуже часто досягнення мети неможливе без попереднього впливу однієї особи на іншу, без попередньої складної комунікативної діяльності. За словами О.О. Бодальова, «пізнання та взаємний вплив людей один на одного — обов'язковий елемент будь-якої свідомої діяльності».

У комунікативній діяльності можна виділити деякі загальні елементи, пізнання яких дозволяє більш повно вивчати особливості комунікації в конкретній галузі. Якщо комунікативні зв'язки між людьми розглядати за загальними принципами процесу передачі та отримання інформації, то ці елементи будуть такими:

1) джерела передачі інформації. У процесі спілкування кожна із сторін є джерелом інформації для іншої, причому ця інформація надзвичайно різноманітна — вона надходить не тільки від мови, а й від зовнішнього вигляду людини, її одягу, міміки, пантоміміки тощо. У свою чергу, мова теж містить у собі значні можливості для передачі інформації через швидкість, модуляції, тембр голосу та ін.;

2) канали передачі інформації — згідно з раніше сказаним, залежно від умов може використовуватись один або ж кілька з них. Так, фахівець може прагнути сприйняти інформацію лише через зміст мови, або ж доповнює її «зчитуванням» невербальних сигналів, або ж використовує ще й письмові зображення, пред'явлення певних об'єктів тощо;

3) канали прийому інформації — людина здатна сприймати , інформацію, що надходить від різних органів відчуття, тобто активно і одночасно користуватись одним каналом чи декількома. Повнота сприймання інформації у даному випадку прямо зумовлюється кількістю каналів, через які йде сприймання;

4) контроль як за передачею інформації, так і за її отриманням — здійснюється за допомогою так званого «зворотного зв'язку». Зворотний зв'язок при спілкуванні забезпечується одержанням інформації від особи, що є партнером по спілкуванню. Це можуть бути реакції у формі словесного підтвердження розуміння переданої інформації, а також певних невербальних проявів. Причому зворотний зв'язок не обов'язково означає згоду з інформацією, це може бути й негативне реагування;

5) переробка інформації, що здатна видозмінювати суть самого спілкування, збільшувати чи зменшувати можливості взаєморозуміння один

одного, створювати умови для продовження спілкування або ж відмови від нього.

Однією з характерних особливостей комунікації в юридичній діяльності є та обставина, що вона реалізується не тільки в теперішньому часі, а й значною мірою орієнтована на майбутнє. Це не тільки процес обміну інформацією, взаємодія зараз, вона визначає певне ставлення до особи надовго. З урахуванням теперішнього (чи минулого) ставлення відбувається оцінювання конкретної поведінки, повідомлених фактів та доказів.

Проблема комунікативних зв'язків має велике значення для здійснення правоохоронних та правозастосовних функцій. Стосунки між підозрюваним та слідчим, між звинувачуваним і судом та їх вплив на вирок повинні ретельно вивчатись, бо без цього неможливо правильно зрозуміти всі особливості перебігу психічних процесів кожного з учасників. Без вивчення відносин, що складаються на різних етапах діяльності, не можна також достатньо обґрунтовано аналізувати весь процес взаємодії та конкретні дії по встановленню об'єктивної істини, шляхи і засоби ресоціалізації правопорушників (злочинців) та вирішувати інші завдання правосуддя.

Комунікативний процес завжди є взаємовпливом, взаємодією людей, причому стосовно юридичної діяльності в цілому йому притаманні прагнення регламентації та контролю. Відносини регламентуються таким чином, щоб забезпечувався в основному односторонній вплив, щоб найменшою мірою під нього підпадали суб'єкти діяльності — фахівці-юристи. Цій меті слугують певні процесуальні норми, у тому числі владні повноваження, та відповідна психологічна підготовка, спрямована на формування моральних і професійних якостей. З урахуванням зазначеного, процес взаємодії часто свідомо регулюється в односторонньому порядку, що не виключає, а навпаки, передбачає накопичення професійного досвіду, збагачення позитивних якостей особистості фахівця в результаті спілкування з особами — носіями негативних якостей, пізнання негативних аспектів життя.

Специфічною особливістю спілкування в юридичній діяльності є також його примусовий характер: об'єкти часто залучаються до взаємодії без урахування наявності у них такого бажання, закон зобов'язує їх робити це під загрозою застосування певних санкцій, що не може проходити безслідно, особливо на початкових стадіях спілкування. На усвідомлення примусовості впливає, підсилюючи його, наявність упередженого ставлення до правоохоронних органів у цілому, причини якого ми не будемо тут аналізувати. Упередженість, у свою чергу, зростає внаслідок нерівноправності в спілкуванні, наявності утиску особистих прав, що зумовлюється суттю слідчих, судових та інших дій, та залежності об'єктів взаємодії від її суб'єктів.

Слід урахувати, що в професійному спілкуванні відбувається не тільки вивчення певною посадовою особою об'єкта, а й останній уважно слідкує за поведінкою працівника (особливо це стосується підозрюваних, звинувачуваних), інколи спеціально збираючи інформацію про нього. Специфічний стан цих осіб, специфічні цілі та умови спілкування, наявність визначених процесуально чи непроцесуально форм спілкування — все це

неминуче призводить до вельми загостреного сприйняття інформації і може породжувати відповідний стиль і тактику взаємодії, що виявляється в конфліктності.

Наявність у психологічній структурі конструювання не виключає такого обов'язкового компоненту, як **організаторська діяльність**, що спрямована на створення оптимальних умов для здійснення діяльності в цілому. Її необхідність визначається такими особливостями юридичної праці:

1) множинність та багатоплановість — установлення фактів, їх аналіз, прийняття рішення, здійснення виховних та профілактичних функцій тощо. Усе це стає можливим лише за умови строгої організації, тобто узгодження та координації дій усіх учасників цього процесу;

2) пошуковий характер пізнання — ніколи не можна точно визначити, яким чином та які саме факти будуть установлені; факти не просто вивчаються, їх спочатку потрібно віднайти, причому часто при протидії зацікавлених осіб;

3) висока інтенсивність розумового процесу, що характеризується необхідністю вирішення численних задач за короткий проміжок часу;

4) циклічність, різний ступінь напруженості й інтенсивності діяльності, що призводить до нерівномірності повсякденного навантаження (розумового та фізичного).

За відсутності організаторської діяльності зазначені умови можуть призвести до небажаних наслідків, до змін в особистості та неможливості ефективно здійснювати професійні функції.

Стосовно кожного компоненту юридичної діяльності організація проявляється по-різному. Так, організація пізнання означає упорядкування процесу сприймання і переробки інформації, створення умов для її збереження і систематизації. Залучення інших осіб потребує забезпечення їм відповідних умов та здійснення загального керівництва, оптимального розподілу функцій. Особливої уваги потребує самоорганізація — визначення загальної та спеціальної мети, оптимальної послідовності дій, врахування індивідуально-психологічних особливостей динаміки процесу працездатності тощо. Здійснення організаторської діяльності передбачає також наявність умінь розчленувати кожен дію на відповідні складові елементи, що є неодмінною умовою організації діяльності інших осіб, контролю за їх діями. Організація виявляється також у керівництві процесом комунікації на будь-якому етапі правоохоронної та правозастосовної діяльності.

Одним з допоміжних компонентів структури юридичної діяльності є **профілактика** — правове виховання громадян для попередження порушень закону та вплив на правопорушників (злочинців) із метою недопущення ними протиправних дій надалі. У більш загальному плані профілактична діяльність може вважатись різновидом виховання, в якому цілі, умови та об'єкт мають свою специфіку; відрізняються й принципи такої виховної роботи. Це зумовлюється, насамперед, особливими якостями людей, що є носіями негативних рис характеру, а також і носіями антисоціальних установок.

При здійсненні профілактики вплив може спрямуватись на конкретну особу (правопорушника), на групу людей, на суспільство в цілому. Це потребує

збору та розробки певних матеріалів, здійснення загально профілактичних заходів, організації та керівництва діяльністю громадських організацій тощо.

Усі види профілактичного впливу на осіб з асоціальною спрямованістю можна поділити на такі групи:

1) вплив при проведенні дізнання, на стадії попереднього розслідування та судового розгляду — здійснюється слідчим, працівником органу дізнання, прокурором та судом, а також особами і соціальними групами, що залучаються до даної діяльності, з обов'язковим врахуванням специфічних умов та процесуальної регламентації;

2) вплив в установах виконання покарань;

3) вплив у трудових колективах, де перебуває особа після відбуття покарання — як сукупність зусиль адміністративних органів, громадських організацій, колективу в цілому та окремих його представників.

З урахуванням існуючих відмінностей на різних етапах здійснення правосуддя і неоднакових можливостей по реалізації виховної функції, слід розрізняти: загальні цілі профілактичної діяльності та конкретні цілі профілактичної діяльності на даній стадії здійснення правосуддя. У свою чергу, конкретні цілі характеризуються процесуальними умовами даної стадії, кінцевими завданнями, тривалістю контакту з об'єктами профілактичного впливу, умовами цього контакту та рядом інших обставин. Виховна (профілактична) функція займає різний обсяг у загальній діяльності різних посадових осіб, але вона завжди має місце і є обов'язковим компонентом юридичної діяльності.

Суттєвою особливістю правоохоронної діяльності є те, що вона в усіх випадках потребує відповідного закріплення, засвідчування (посвідчення) одержаних у процесі пізнання фактів. Істина встановлюється не лише для досягнення певної віддаленої мети чи задоволення власної зацікавленості, але й для переконання інших осіб у існуванні певних фактів, для можливості перевірки правильності прийняття певних рішень. Усі досягнуті результати повинні бути закріплені, збережені для їх сприймання та оцінки в подальшому: діяльність не завершується збором фактів, вони переходять від однієї особи до іншої, від однієї стадії юридичного процесу до наступної. Пізнання є не самоціллю, а лише засобом досягнення мети.

Засвідчувальна (посвідчувальна) **діяльність** супроводжує не тільки процес пізнання істини, а й прийняття та реалізацію рішень, пов'язаних з правовими повноваженнями суб'єктів юридичної діяльності: обов'язковість дотримання законів (Конституції України, КК та КПК України) при обмеженні прав людини, у т. ч. позбавленні її волі, потребує виключної уважності та виваженості. Письмове засвідчення (аналіз фактів та співставлення їх з нормами закону) покликане гранично обмежувати можливість прийняття помилкового рішення під впливом негативного емоційного стану чи будь-якої іншої причини, а також полегшує наступний процес перевірки його правильності.

Таким чином, засвідчувальна діяльність полягає в наданні всій одержаній інформації спеціальних, передбачених законом форм (протокол, постанова

тощо), причому найбільше значення вона має в слідчій та судовій діяльності як найбільш процесуально регламентованій. У засвідчувальній діяльності слід враховувати такі психологічні чинники:

1) надходження інформації відбувається, як правило, в ситуації зовнішньо-мовної взаємодії та розуміння. Тому професійно значимою рисою фахівця-юриста є професійна культура мови та мовлення, яка полягає в чистоті мови, точності побудови речень, володінні тембровими та інтонаційними характеристиками, відсутності формально-суттєвих, лексичних та артикуляційних дефектів;

2) досить часто викривлення інформації, її спотворення виникає через неправильне розуміння жаргонних висловів і сленгів, притаманних певним соціальним прошаркам та групам. Необхідно врахувати також національні діалекти, звичаї та ритуали спілкування;

3) особливі вимоги висуваються до процедури оформлення процесуальних документів: а) бездоганність мислення у граматичному, стилістичному, юридичному відношенні, лаконічність висловлювань; б) збереження особливостей лексики співбесідника, при можливості — коментування інтонаційних характеристик мови та їх мімічного супроводу; в) небажаність одночасного вислуховування та запису, оскільки графічне оформлення думок не тільки потребує переключення уваги (це не автоматична діяльність), але й перериває психологічний контакт.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

Юридична діяльність розрізняється **за профілем** (правоохоронна, правозастосувальна, судова) та **за суб'єктами її реалізації** (оперативно-розшукова, слідча, по здійсненню правосуддя, пенітенціарна, прокурорська, адвокатська, нотаріальна).

За структурою юридична діяльність поділяється на:

- 1) пізнавальну;
- 2) конструктивну;
- 3) комунікативну;
- 4) організаторську.

Слід також виділяти два допоміжні види юридичної діяльності, які не визначають змісту, але супроводжують її як невід'ємні частини: 1) профілактична та 2) посвідчувальна.

2. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Юридична діяльність відноситься до професій, що передбачають виконання службових обов'язків у напружених, екстремальних, стресогенних умовах. Тому їй притаманні всі **особливості, характерні для інших «критичних» видів діяльності**: 1) дефіцит часу; 2) вплив на особистість особливо сильних подразників та домінування негативних емоцій при нестачі позитивних; 3) підвищена відповідальність прийняття рішень та необхідність невідкладного вжиття заходів. Усі вони набувають особистої значимості та

призводять (як кожен окремо, так і в сукупності) до виникнення стану психологічної напруженості.

Дефіцит часу породжується такими чинниками: 1) неможливість повного прогнозування змін оперативної обстановки та стану злочинності, що призводить до нерівномірного навантаження фахівців у різні періоди часу; 2) наявність правової (процесуальної) регламентації термінів виконання переліку дій; 3) значні відволікання фахівців на виконання непритаманних їм функцій чи на участь у загальних заходах; 4) наявність проблем кадрового забезпечення, особливо на найбільш складних ділянках (слідча та оперативно-розшукова діяльність), у тому числі й через відсутність відповідної професійної підготовки та досвіду роботи, неналежне матеріально-технічне забезпечення.

Вплив на особистість особливо сильних подразників із переважанням негативних емоцій — похідна від екстремального характеру та високого ступеня конфліктності діяльності. Вчинення правопорушення (злочину) не тільки об'єктивно призводить до конфлікту конкретної людини з законом і суспільством у цілому а й усвідомлюється нею як протиборство і породжує конфліктні стосунки з оточуючими. Вони можуть існувати протягом досить тривалого часу і проектуватись на іншу особу — представника правоохоронних органів, як свідчення раніш існуючої у правопорушника негативної установки на взаємодію. Причому поведінка правопорушників практично ненормована, вони можуть поводитися будь-яким чином, особливо в слововиявленні, працівник правоохоронних органів повинен діяти відповідно до норм закону, у певних визначених рамках. Конфліктність призводить до виникнення стану емоційної напруженості та трансформації особистості (переважання стереотипного реагування на ситуацію, втрата пильності тощо), в подальшому — до переносу негативних новоутворень на неслужбову сферу і суперечностей у найближчому оточенні.

Підвищена відповідальність та необхідність невідкладного вжиття заходів призводить до екстремальності діяльності, що зростає внаслідок необхідності приймати рішення в обмежений проміжок часу, причому ці рішення забарвлюються елементами небезпеки й ризику, бо можуть мати небажані особистісні наслідки.

Юридична, у тому числі правоохоронна, діяльність має також **перелік особливостей, що визначаються специфікою взаємодії в системі «людина — право»**. Вони пов'язані з тим, що рівень злочинності невинно зростає, а сама злочинність наповнюється новим змістом — це потребує від працівників застосування спеціальних знань, інколи у дуже вузьких та специфічних сферах людської діяльності, нових форм та методів роботи.

До чинників психологічного характеру слід, насамперед, віднести:

1) наявність правової регламентації діяльності — суворе правове регулювання розкриття злочинів, піднесене до норми закону і обов'язкове для виконання. Реалізація професійних функцій у інших сферах людської діяльності регламентується загальними планами та інструкціями, які дозволяють досить вільно тлумачити уявлення про найбільш ефективну організацію праці. Діяльність фахівця-юриста підпорядковується суворо

встановленим нормам. Звичайно, з цього не випливає, що її суб'єкт обмежений у своїх волевиявленнях щодо вибору засобів виконання діяльності, її раціональної організації;

2) наявність владних повноважень, тобто права та обов'язку застосування влади від імені закону. Психологічний стан підвищеної відповідальності, поряд із необхідністю винесення обґрунтованих та виважених рішень, надає юридичній діяльності напруженого характеру і може призвести до появи негативних тенденцій. Перша з них полягає в надмірному застосуванні владних повноважень, зловживанні службовим становищем, друга — в нерішучому застосуванні владних повноважень, пов'язаному із сумнівами, побоюваннями щодо можливої відповідальності;

3) наявність елементів небезпеки і ризику, у тому числі й при прийнятті рішень, які можуть мати небажані особистісні наслідки. Практика свідчить, що «вдалий» ризик заохочується керівництвом, а «невдалий» визнається невинуватим і спричиняє до відповідальності;

4) багатоплановість службових ситуацій, неможливість чіткого планування й прогнозування результатів — у кожній ситуації можна виділити декілька аспектів (правовий, психологічний, моральний, соціально-економічний та ін.), кожен із яких потребує своєї оцінки, тому визначити власне ставлення до конкретного об'єкта (підозрюваного, свідка, потерпілого) не завжди просто. Неочевидність ситуацій і (те, що «лежить на поверхні», часто не відображає суті) потребує складних інтелектуальних зусиль, а малопрогнозована зміна видів діяльності, одночасне вирішення декількох завдань, у тому числі й таких, що формально є поза межами компетенції (працевлаштування, внутрішньо сімейна адаптація, оздоровлення дітей тощо) може створювати передумови для розвитку у працівника стану фрустрації;

5) високі вимоги до навичок професійного спілкування — у тому числі прогнозування можливих варіантів поведінки співбесідника, наявність індивідуальних «технік» спілкування, вміння «дистанціюватись від ситуації», «не вийти з ролі», хоч би яким складним не було завдання. У цих умовах психологічні вимоги до особистості не тільки високі, а й неоднорідні, бо передбачають наявність у фахівця сукупності якостей, що рідко сполучаються в одній особі (швидкість реагування та аналітичний склад розуму, розвинена просторова уява та здібності до лінгвістики тощо). Звичайно, вони можуть компенсуватися за рахунок індивідуального стилю діяльності, але не завжди і не повною мірою (наприклад, професійна компетентність не може врівноважити моральну нестійкість).

Таким чином, наявність специфічних для юридичної діяльності психологічних особливостей дає нам змогу зробити висновок про необхідність виділення нового самостійного напрямку юридичної психології — «Психологія юридичної діяльності». На наш погляд, її можна визначити наступним чином: **психологія юридичної діяльності — це галузь наукового знання про психологічні закономірності діяльності у сфері правозастосовних і правоохоронних відносин, відносин у зв'язку із судочинством, та засновані на їх пізнанні вимоги до особистості фахівця-юриста, психологічні методи і**

засоби удосконалення даного виду діяльності.

Важливе місце в цьому визначенні займають психологічні закономірності. Під закономірностями у гносеології розуміється суттєвий, сталий, загальний, необхідний і повторюваний зв'язок між явищами природи, суспільства і мисленням. У відповідності з цим предметом психології юридичної діяльності є суттєві, сталі, загальні, необхідні і повторювані психологічні взаємозв'язки в галузі юридичної праці. Розкриття цих закономірностей не слід ототожнювати з простим використанням уже відомих положень психологічної науки. Застосування психологічних знань у тому чи іншому виді людської діяльності ще не складає самостійного напрямку науки. Знання психології необхідні в багатьох видах діяльності, і якщо виходити лише з цього критерію, то можна виділити безліч психологічних наук. Право на самостійне існування мають лише ті дисципліни, що вивчають специфічні, тільки їм притаманні закономірності. Це повною мірою стосується психології юридичної діяльності.

Можна виділити такі основні її проблеми:

1) закономірності впливу психіки суб'єктів на успішність їх діяльності. Слід відзначити, що залежності між психічними явищами і успішністю діяльності потребують свого вивчення і кількісного виразу. Для розкриття цих закономірностей недостатньо виділити особливості особистості, які впливають на продуктивність роботи того чи іншого суб'єкта, необхідно визначити, якою мірою вони повинні бути виражені, щоб він ефективно здійснював професійні функції. Так, спостережливість, емоційна стабільність, творче мислення та інші властивості повинні бути притаманні оперативному працівнику, слідчому і експерту-криміналісту, прокурору і адвокату, але якісні та кількісні їх значення мають різнитися. Отже, подальші дослідження слід спрямовувати на конкретизацію названих у спеціальній науковій літературі професійно значущих якостей та властивостей особистості юриста, визначення меж варіювання психічних властивостей, що забезпечують продуктивне виконання професійних завдань;

2) закономірності впливу юридичної діяльності на психіку її суб'єктів, причому він може бути як позитивним, так і негативним. З одного боку, відбувається адаптація до особливостей роботи, набуваються необхідні знання, формуються вміння і навички, виникають нові позитивні якості, людина стає фахівцем своєї справи, з іншого — можливі небажані зміни психіки суб'єктів, аж до виникнення професійної деформації та появи психічних новоутворень.

Одні й ті ж чинники впливають на психіку людей по-різному, у залежності від їх мотивації та індивідуально-психологічних особливостей. Як зазначав С.Л. Рубінштейн, зовнішні причини завжди діють на людину опосередковано, через внутрішні умови. Чим вищий рівень мотивації, тим більше особа захищена від негативних впливів. Разом з тим, якщо людині притаманні низька емоційна врівноваженість, вразливість, імпульсивність у діях і вчинках, невпевненість у собі, надмірна потреба в безпеці — це показники низької витривалості до стресу і, відповідно, залежності від чинників, які викликають психологічну напруженість. У цілому можна зробити

висновок, що стабільність щодо впливу негативних чинників знаходиться у прямій залежності від відповідності індивідуально-психологічних якостей особистості вимогам діяльності. Невідповідність може стати причиною неадекватних дій, які не тільки негативно впливають на ефективність роботи, але й роблять її небезпечною для життя та здоров'я працівника.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

Юридична діяльність відноситься до професій, що передбачають виконання службових обов'язків у напружених, екстремальних, стресогенних умовах. Тому їй притаманні всі **особливості, характерні для інших «критичних» видів діяльності:** 1) дефіцит часу; 2) вплив на особистість особливо сильних подразників та домінування негативних емоцій при нестачі позитивних; 3) підвищена відповідальність прийняття рішень та необхідність невідкладного вжиття заходів. Усі вони набувають особистої значимості та призводять (як кожен окремо, так і в сукупності) до виникнення стану психологічної напруженості.

3. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У вітчизняній психологічній науці встановлено, що психологічний аналіз діяльності виражає її зовнішні умови (об'єкт і предмет діяльності, середовище, результати і їх вплив на психіку), внутрішні умови (потреби, мотиви, цілі, способи), а також: можливості управління і самоуправління. Характеристика психологічних особливостей діяльності юриста передбачає дослідження як специфіки вказаних компонентів, так і специфіки взаємодії цих компонентів.

Юридична діяльність відрізняється надзвичайно високою відповідальністю. У руках юриста (наприклад, прокурора, судді, слідчого, оперативного працівника та ін.) зосереджені особливі владні повноваження, право і обов'язок застосовувати владу від імені держави. В багатьох юридичних працівників розвивається професійне почуття підвищеної відповідальності за наслідки своїх дій". З психологічної точки зору складність розв'язання практичних завдань юристом полягає в тому, щоб почуття відповідальності не придушувало його активності, не спонукало до надмірної обережності і не сковувало його мислення.

Безпосередня практична діяльність юриста включає в себе різноманітні інтелектуально-пізнавальні, оціночні, комунікативні дії, які полягають у вивченні людей і виникаючих ситуацій (цивільні спори, конфлікти, злочини та ін.), в прийнятті рішень і розробці плану їх реалізації, в координації дій з іншими спеціалістами і т.д. Аналіз роботи слідчих, суддів, адвокатів, інспекторів митних органів та інших показує, що вона відрізняється наявністю значних *інтелектуальних навантажень*, пов'язаних зі складністю завдань, що вирішуються, врахуванням великої кількості різноманітних (часом суперечливих) факторів. Інформаційні навантаження створюються через

необхідність постійно тримати в полі зору цілу сукупність питань, які складають зміст розглядуваної юридичної справи. Юрист не може, зосередившись на вирішенні одного питання, випустити з-під контролю інші. Більше того, кожне питання потрібно вирішувати з урахуванням численних взаємозалежностей, взаємозв'язків. У протилежному випадку можливе обманне вирішення проблеми, яке приносить шкоду і державі, і конкретним людям, і престижу професії юриста.

Характерна особливість діяльності юриста - наявність в ній *оціночних психічних процесів*, мета яких полягає у визначенні своєї позиції, свого ставлення (позитивного чи негативного) до оцінюваної заяви, події, факту.

Частіше оціночний процес з боку юридичного працівника представляє собою розгорнуте співставлення фактичних даних з оціночними критеріями - правовими нормами і вимогами. У ряді випадків оціночне судження залежить від безпосередньої, часом беззвітної емоційної реакції. Іноді вибір визначається емоційною привабливістю тої чи іншої альтернативи. У підсумку оціночних психічних процесів формується рішення про бажаний чи небажаний розвиток подій, про значимість соціально-правової проблеми, що виникла, про відносну роль різних факторів і умов, які впливають на хід і результати юридичної справи. Оціночне судження специфічне тим, що воно залежить не лише від об'єктивної ситуації, від об'єктивного стану справ, але і від потреб, інтересів і намірів юриста, від його особистих переваг. Звідси впливає: в юридичній діяльності значну роль відіграють такі якості юриста-спеціаліста, як принциповість, об'єктивність, неупередженість, послідовність та ін.

Особливе місце в структурі юридичної діяльності займають *комунікативні дії*, спілкування юриста з колегами по професії, з керівниками підприємств (фірм) і закладів, начальниками відділів (служб) і рядовими співробітниками, а також з потерпілими, звинуваченими, підозрюваними, свідками, злочинцями та іншими особами. Комунікативні дії включають різні види контактів:

- *бесіди з метою отримання важливої інформації, необхідної для прийняття рішення;*

- *директивна взаємодія, пов'язана з постановкою завдань, доручень,*

- *стимулюванням активності та ініціативи з боку окремих осіб;*

- *переговори з різною категорією людей;*

- *колективне (групове) мислення як форма пошуку найкращого рішення в складній ситуації;*

- *спостереження за мовою і діями співрозмовників і т.д.*

Оскільки обсяг комунікативних дій в роботі юриста вельми суттєвий, з одного боку, і дуже важливий, з іншого боку, для успішного спілкування з людьми представнику юридичної служби необхідні розвинуті комунікативні якості: *чуйність, сприйнятливість, товариськість, спостережливість, впливовість* та ін. Окрім відзначених рис у професійного юриста повинні бути добре розвинуті комунікативні вміння, такі як *уміння привертати людей до себе, вміння слухати і формулювати питання, вміння "читати" невербальні сигнали і порівнювати їх з мовою співрозмовника, вміння використовувати*

у своїй мові психологічний закон краю (закони першого і останнього місця) та ін.

Особливість юридичної праці проявляється і в тому, що вона вимагає високих організаторських здібностей. Справа в тому, що для багатьох юридичних професій характерною рисою є *організаційна сторона* діяльності, а саме: ► організація власної роботи протягом різних часових проміжків (часом в умовах ненормованого робочого дня); ► організація спільної роботи з іншими посадовими особами, правоохоронними органами.

Важливість організаційної сторони в діяльності юриста полягає також в тому, що він повинен швидко розібратися в ситуації, що склалася, виділити найсуттєвіші, головні ситуаційні фактори, прийняти найбільш доцільне в цій обстановці рішення. Зробити це без високої самоорганізованості і координації спільних зусиль дуже важко.

Ще одна психологічна особливість юридичної діяльності полягає в тому, що в багатьох випадках *результат діяльності в конкретних рисах невідомий*. Працівник - спеціаліст виробничої сфери завжди має образ кінцевого продукту у вигляді конкретної речі, предмету і т.п. Навіть менеджер "бачить" плоди своєї праці ще на етапі планування. Для юриста, скажімо, слідчого, результат майбутньої роботи в більшій мірі невідомий. Він шукає людину, яка здійснила злочин, але ще не знає, що і де знайде і чи знайде взагалі на цей раз, які будуть знайдені речові докази і т.п. Тому в роботі юриста знання майбутнього продукту виступає як знання вимог, критеріїв, норм, яким відповідає шуканий результат.

Для більшості юридичних професій характерні *висока емоційність праці і значні вольові зусилля*. Такі зовнішні подразники, як вигляд убитого чи покаліченого тіла, спалений будинок чи розкрадена квартира викликають у людини негативні емоції у вигляді страждання, суму, горя, ненависті, гніву та ін. Навпаки, успішне вирішення юридичної справи, надання юридичної допомоги людям, попередження правопорушень і злочинів виражається в позитивних емоціях типу задоволення, радість, щастя. Вольові зусилля юрист проявляє і на етапі розумової дії (коли обдумуються цілі, визначаються шляхи і засоби їх досягнення і приймається рішення), і на етапі виконання прийнятого рішення. Юридичний працівник нерідко може відчувати боротьбу мотивів у вольовій дії - боротьбу між почуттям обов'язку і спонуканнями, які йому суперечать. Воля проявляється саме в умінні заставити себе зробити те, що диктує почуття обов'язку, подавивши спонукання, які суперечать обов'язку.

В окремих юридичних професіях (слідчий, інспектор митної служби, суддя та ін.) в якості особливостей діяльності виступає *постійна психічна напруга*. Очікувана загроза нападу з боку злочинця, недостатність інформації про наміри осіб, що проходять митний контроль, ризик для власного життя, розуміння відповідальності за прийняті рішення суддею та ін. активізують всю психіку юриста, мобілізують його сили і резерви. Природно, що знаходиться в такому стані, відчувати велику психічну напругу, працювати на межі напруження розумових і фізичних сил довгий час дуже важко. У зв'язку з цим юридичний працівник повинен виховувати в собі психологічну стійкість,

здатність до самоконтролю (під самоконтролем розуміється процес жорсткого регулювання вчинків, мотивів, установок і пониження на цій основі негативного впливу на юридичного працівника різних факторів психічної напруги).

Важливою психологічною особливістю в діяльності, наприклад, прокурора, судді, працівника митного органу, співробітника відділу по боротьбі з економічними злочинами та ін. є *проблема вибору в ситуації підкупу*. Вибір здійснюється між бажанням збагатитися і професійним обов'язком. У такому виборі неабияке значення мають смислові ціннісні орієнтації, раніше закладені в ході вивчення особистості і її професійного життя. В умовах соціальної ситуації, що склалася, коли морально-етичні норми поведінки розмиті, дана проблема являється особливо складною. Ситуація підкупу посадових юридичних осіб може бути вирішена:

- *встановленням спеціального контролю за антисоціальною поведінкою відповідного працівника;*

- *розвитком моральних і ціннісних орієнтацій.*

Найбільш продуктивним є другий спосіб вирішення ситуації підкупу. Закріплені у свідомості ціннісні утворення можуть виконувати сигнальні функції. І при серйозному закріпленні цієї функції можна говорити про рефлексну основу законослухняної форми поведінки.

Юридична робота здійснюється в межах правового регулювання. Чинне законодавство регламентує діяльність юриста. І тим не менше специфікою юридичної діяльності є її *творчий характер*. Це зумовлено різноманіттям завдань, що вирішуються, особливостями кожної юридичної справи, а також індивідуально-психологічними рисами тих людей, які залучені в юридичну справу, що розглядається. Творчий характер в діяльності юриста проявляється в тому, що керуючись нормами права, він обирає найбільш прийнятні прийоми і способи дій, методи роботи, які відповідають конкретній ситуації.

Таким чином, діяльність юриста насичена практичними соціально-психологічними проблемами. Ці проблеми слід враховувати і в ході опанування юридичною спеціальністю у вищих закладах освіти, і в самій реальній діяльності, і в процесі перепідготовки юридичних кадрів.

Встановлення психологічного контакту у спілкуванні

У роботі юридичного працівника спілкування займає особливе місце. Воно відбувається в рамках різноманітних професійних дій, таких як:

- ◆ спілкування з громадянином, який звернувся за юридичною консультацією,

- ◆ профілактична бесіда,

- ◆ адміністративний розбір правопорушень,

- ◆ у ході допиту, очної ставки, інших слідчих дій,

- ◆ в процесі судового розбору і т.п.

У кожній дії відображені особливості професійного спілкування. Спілкування юриста в переважній кількості випадків не просто його розмова з іншою людиною, а акт поведінки і дій, які здійснюються для вирішення певних професійних завдань. Особливості спілкування слідчого, інспектора, судді,

захисника, адвоката визначаються тим результатом, який повинен бути досягнутий (дача показів, встановлення істини, зміна поведінки громадянином та ін.), протіканням в режимі права і правовідносин, контактом, як правило, з непростими людьми, обстановкою напруженості, часто - конфліктності і протиборства.

Одна із суттєвих особливостей юридичного спілкування - зацікавленість юриста в тому, щоб більше говорив цього співрозмовник. Людину, яка активно говорить, можна легше і краще зрозуміти, від неї можна отримати необхідну для вирішення питання інформацію, прослідкувати її позицію і тактику розмови

Значення досягнення психологічного контакту юриста з громадянами, з якими йому доводиться спілкуватися, у взаємостосунках і взаємодії з якими він вирішує професійні завдання, важко переоцінити. Справа в тому, що слова того, хто говорить належать не лише йому, але й тому, хто його слухає. І якщо думки і почуття однієї людини не викликають відповідних думок і почуттів у співрозмовника, то ні про який психологічний контакт говорити неможна. Наступає невидимий розрив між співрозмовниками і, цілком природно, ефективність спілкування буде, вкрай низькою.

Психологічний контакт встановлений у тому випадку, коли наявне спільне *спів-міркування*, з'явилося *спільне співпереживання*, виникло *взаєморозуміння* між співрозмовниками. Основа психологічного контакту - загальна зацікавленість в предметі розмови, близькість в оціночних судженнях. Психологічний контакт не означає, що інтереси, потреби, оцінки людей, які спілкуються, повністю співпадають. Але єдиний зацікавлений підхід до обговорення того чи іншого питання обов'язковий.

Психологічний контакт в юридичній діяльності - це прояв юристом і громадянином взаєморозуміння і поваги цілей, інтересів, доводів, пропозицій, які приводять до взаємного довір'я і сприяння один одному.

Стадії розвитку психологічного контакту між людьми:

- *взаємне оцінювання;*
- *взаємна зацікавленість;*
- *уособлення в діаду.*

У ході *оцінювання* відбувається зовнішнє сприйняття один одного, формування першого враження, яке складається на основі сприйняття *зовнішнього образу людини, її експресивних реакцій* (хода, поза, жести, міміка та ін.), *мови і особливостей голосу*. Вже в процесі взаємного оцінювання між людьми виникають *симпатія* чи *антипатія* (зазвичай вони складаються на підсвідомому рівні). Розвиток контакту продовжується, безперечно, лише при наявності позитивного ставлення один до одного, тобто коли є взаємна симпатія. Працівнику юридичної праці для розвитку психологічного контакту необхідно викликати до себе почуття симпатії з боку будь-якої особи, з якою йому доводиться спілкуватися. Щоб викликати симпатію до себе, іноді доводиться грати роль зацікавленої людини. Бо люди шукають зближення з тими, хто їх підтримує. Вони тягнуться до того, хто розглядає їх як особистість, у якої є певні позитивні риси.

Найбільший інтерес до себе і до процесу майбутнього спілкування юрист може викликати у людини в ході бесіди. Якщо він показує своєму співрозмовнику, що уважно слухає його, проявляє співчуття і інтерес до предмету розмови, демонструє повагу до його особистості, то можна розраховувати на успіх у встановленні психологічного контакту.

У юриста, наприклад, слідчого, інспектора карного розшуку, співробітника відділу по боротьбі з економічними злочинами, досить часто розмова носить неприємний характер. Щоб встановити психологічний контакт в даній ситуації слід показати співрозмовнику при всіх відмінностях позицій і розходженні точок зору готовність його зрозуміти і обговорити його аргументи. Не чинити прямого тиску, не демонструвати силу власного "Я", а проявити прихильність до людини і готовність її вислухати, зрозуміти і розібратися в суті того чи іншого питання.

Важко запропонувати який-небудь алгоритм, наслідування якого гарантовано забезпечує встановлення психологічного контакту в будь-яких ситуаціях діяльності юриста. Занадто багато причин і факторів впливають на цей процес. Але розкрити, виходячи з наявних теоретичних досліджень, узагальнення досвіду юридичної практики, в тому числі й особистої, сукупність психологічних прийомів з метою вирішення проблеми встановлення психологічного контакту, являється можливим.

Суттєві психологічні фактори, які зумовлюють встановлення психологічного контакту:

- *психологічна складність, об'єктивна чи суб'єктивна оцінка небезпеки тих справ, проблем, з приводу яких юрист чинить спробу встановити психологічний контакт;*

- *психологія співрозмовника (потерпілого, підозрюваного, звинуваченого, свідка, який бажає отримати юридичну консультацію та ін.), зайнята ним позиція, вибрана тактика поведінки;*

- *психологічні особливості обстановки, в якій здійснюється спілкування;*

- *психологія особистості юриста;*

- *психологічна ефективність прийомів спілкування і встановлення контакту, які застосовуються юридичним працівником.*

Прийняття до уваги цих факторів, встановлення сприятливих для психологічного контакту характеристик, виключення негативних моментів виступають основними психологічними умовами успіху в установленні контакту.

Неабияке значення в становленні психологічного контакту має справедливо-сприятливе ставлення до особистості співрозмовника. Авторитет юриста створюється роками, його добросовісною працею, уважним відношенням до людей і тих проблем, які їх хвилюють. Поголоска про кожного юридичного працівника доходить до більшості громадян, і в них складається установка на довіру чи недовіру, повагу чи неповагу до юриста. Тому про свій *імідж*, як про справедливого, порядного, розумного, розуміючого представника влади, юрист повинен дбати при кожному спілкуванні, підтверджуючи і закріплюючи хороший імідж, або прагнучи виправити помилки своєї

попередньої роботи.

Відомо, що перше враження найсильніше і потрібно його послідовно і наполегливо покращувати, щоб людина, що прийшла чи була викликана до юриста, могла йому довіритися. Для цього потрібно:

- *зовнішньо виражена увага до громадянина, до проблем, які його турбують, до пошуку виходу зі складної ситуації, в яку він потрапив; ь* нагадування про те, що лише він, юрист, може допомогти йому, показати реальні можливості цієї допомоги;*

- *неодноразово виражати думку про те, що лише довірившись юридичному працівнику, громадянин може розв'язати свої проблеми.*

Якщо спілкування відбувається з особами, які належать до злочинного світу, то можна підвищити свій авторитет, продемонструвавши хороше знання "блатного" жаргону, субкультури злочинного середовища, інформованість про структуру і діяльність злочинних груп в регіоні, про конкретних їх представників. У цьому випадку викликаний на бесіду зразу зрозуміє, що має справу не з новачком, якого можна легко обманути, а з юристом, який знає злочинний світ.

Юрист-спеціаліст має прагнути до явної демонстрації своєї об'єктивності, відсутності пристрастності і "звинувачувального нахилу". На шляху психологічного контакту зазвичай стоять психологічні бар'єри побоювань, настороженості, оборонної позиції, недовіри, а часом і ворожості.

Послаблення настороженості, хвилювання, підвищення довіри до себе досягається конкретними діями і словесними запевняннями про об'єктивність позиції юриста, посиленнями на закони, які зобов'язують обидві сторони до пошуку істини, заявами про готовність шукати такі обставини, які можуть мати місце і бажані для прийняття рішень на користь громадянина (або носять характер пом'якшувальних обставин для підозрюваного і звинуваченого).

Причини недовіри до юриста-спеціаліста стимулюються:

- *справою, з приводу якої здійснюється спілкування (частіше за все вона є складною, небезпечною);*

- *невизначеністю ситуації, яка може завершитися переважно неприємними наслідками;*

- *побоюванням зустріти в особі юридичного працівника ворога, який лише й думає про притягнення до відповідальності;*

- *незвичайною офіційною обстановкою, яка не налаштовує на щирість;*

- *уявленням про особистість юриста як про нечесну, глуху до людського болю людину;*

- *помилковою тактикою бесіди юриста, невірно вибраним підходом та ін.*

Накопичення погоджень - добре відомий і здавна, з часів Сократа, застосовуваний психологічний прийом. Його суть полягає в тому, що на початку бесіди юрист ставить перед співрозмовником ряд запитань, на які він звичайно відповідає "Так". Це можуть бути питання з приводу способу прибуття до правоохоронного органу ("Ви отримали нашу повістку?", "Ви приїхали до нас з роботи?" і т.п.), з приводу погоди чи різних подій ("Ви

дивилися вчора футбольний матч європейської ліги чемпіонів?, "Одяг у Вас мокрий, напевно, потрапили під дощ. Вірно? і т.п.), з приводу анкетних даних ("Мені відомо, що Ви недавно приїхали в наше місто. Це так? та ін.), з приводу стану співрозмовника (Напевно, Ви трохи здивовані моїм запрошенням? та ін.) і з інших приводів. Важливо, що на перші 5-7 питань людина відповідає "Так", і це налаштовує її психіку на погодження, настроює до зближення поглядів і оцінок в майбутній після цих питань розмові. Пошук і підкреслювання всього спільного, що лише може бути між співрозмовниками, що створює "ниточки зв'язку" між ними веде до утворення діади "ми", що полегшує обговорення складних проблем, вияснення в тому числі і кримінальних подій.

Для налагодження психологічного контакту широко застосовується прийом "психологічне поглажування". За своїм змістом даний прийом являє собою визнання юридичним працівником позитивних моментів у поведінці і особистості співрозмовника, наявність правоти в його позиції, в словах. Застосування даного прийому заспокоює людину, підвищує у неї почуття впевненості, формує уявлення про те, що юрист справедливий, помічає хороше, не налаштований негативно.

У змістовному плані "психологічне поглажування" - це вираження глибокого розуміння переживань співрозмовника, його почуттів і тривог, визнання його рівності з іншими людьми і права вести розмову на рівних, визнання його інтелекту, підходу до подій, що відбуваються, похвала за витримку і самовладання, вміння вести себе в складній ситуації та ін.

Поширеним прийомом налагодження психологічного контакту є також *актуалізація у співрозмовника мотивів щирості*. Поява у людини рішення "говорити" є головним моментом при встановленні психологічного контакту. Зазвичай прийняття такого рішення стримується іншими мотивами, відбувається внутрішня боротьба мотивів "говорити - не говорити". Завдання юриста в тому й полягає, щоб надати психологічну допомогу у потрібному виборі, змінити позицію скритності на щирі позицію.

Тут доречно спертися на мотив наслідування принципам свого достойного життя (звернення уваги на наявність у людини хороших життєвих принципів і достойного способу життя в минулому), на мотив самоповаги (аналіз сильних сторін особистості, проявів сміливості, волі, стійкості в складних ситуаціях та ін.), на мотив любові до ближнього (нагадування про близьких і коханих, про її обов'язок по відношенню до них), на мотив особистої вигоди (пояснення підозрюваному, звинуваченому, підсудному прикладів з правоохоронної практики, коли щирість приводила до задоволення інтересів даної категорії людей).

Розглянуті прийоми - досить прості і разом з тим дієві способи встановлення психологічного контакту із співрозмовником, які в більшості випадків призводять до успіху. Бувають, безумовно, складні ситуації, коли конфронтацію, наприклад, між юристом і підозрюваним, не вдається подолати - допитуваний продовжує брехати, приховує правду. У таких випадках юристу доводиться переходити до більш, енергійних мір викриття брехні, використовуючи різні психологічні прийоми впливу.

Підводячи підсумок, відзначимо: психологічний контакт і довірливі стосунки, що виникають на його основі, носять локальний характер. Частіше всього це довір'я обмежене якоюсь інформацією, буває тимчасовим, яке не виходить за рамки якої-небудь частини конкретної ситуації. Уданому випадку неможна вести мову про довіру, яка буває при дружбі між людьми. Однак встановлення і такого обмеженого, разового контакту і довірливих відносин дуже важливе для юридичного працівника, так як часто він стає початком серйозного успіху в його професійних діях.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

Психологічний аналіз діяльності виражає її зовнішні умови (об'єкт і предмет діяльності, середовище, результати і їх вплив на психіку), внутрішні умови (потреби, мотиви, цілі, способи), а також можливості управління і самоуправління. Характеристика психологічних особливостей діяльності юриста передбачає дослідження як специфіки вказаних компонентів, так і специфіки взаємодії цих компонентів.

Діяльність юриста насичена практичними соціально-психологічними проблемами. Ці проблеми слід враховувати і в ході опанування юридичною спеціальністю у вищих закладах освіти, і в самій реальній діяльності, і в процесі перепідготовки юридичних кадрів.

4. ВИВЧЕННЯ І ОЦІНКА ОСОБИСТОСТІ, ЯКА ЦІКАВИТЬ ЮРИСТА

Спілкування юриста з людьми незалежно від предмета розмови багато в чому визначається його знанням їх особливостей, таких як характер протікання психічних процесів (пізнавальних, емоційних, вольових), структура спрямованості особистості, її характер, мотиви діяльності і багато іншого. Ось чому будь-який юрист-практик до процесу спілкування і в ході його постійно вивчає і оцінює свого співрозмовника. Це дає йому зрозуміти можливості, вчинки і дії людини, з'ясувати причини зміни її поведінки, правильно будувати взаємостосунки, визначати шляхи і способи психологічного впливу і т.п. В юридичній психології вивчення особистості підозрюваного, звинуваченого, потерпілого, свідка, засудженого розглядається як необхідна умова наступного впливу на неї для здійснення цілей слідства і правосуддя.

Методи вивчення особистості:

- *вивчення документів;*
- *біографічний;*
- *незалежних характеристик;*
- *спостереження.*

Метод вивчення документів - це спосіб збору інформації про особистість, орієнтований на отримання даних про соціальні факти, цінності, норми поведінки і т.п.

До документів відносять характеристики з місця роботи (навчання), медичні довідки, листи, щоденники, заяви, скарги, книги, брошури, а також

кіно- і магнітні плівки, фотографії та ін. З різним ступенем повноти, відбиваючи матеріальне і духовне життя людини, документи надають юристу як об'єктивні факти, так і закріплені в них прояви індивідуальної свідомості. Справа в тому, що будь-яка соціальна і соціально-психологічна інформація, джерелом якої виступає документ, являє собою результат певної соціальної дійсності і відображає відношення людини до світу, діяльності, до інших людей, розкриває її інтереси, нахили, бажання, думки і т.п. За допомогою аналізу документів можна виявити психологічні механізми утворення соціальних установок особистості і їх зміни, виявити процес утворення мотивів поведінки і їх спрямованість, отримати інформацію про залежність індивіда від того середовища, в якому він був чи знаходиться та ін.

Важливо підкреслити наступне положення: і цікавить не лише подія, інформація, але і психологічний її аспект. Тому вивчаючи документи, слід враховувати й те, що в них говориться, і те, як про це говориться, і те, чому так говориться.

Аналіз документів можливий традиційним і формалізованим способом. Традиційний аналіз документів (його ще називають якісним) - це все різноманіття розумових операцій, спрямованих на інтерпретацію відомостей, які містяться в документі. Традиційний аналіз документів - це їх читання і аналіз змісту тексту. Формалізований метод аналізу документальних джерел (його інша назва - контент-аналіз) пов'язаний з якісно-кількісною обробкою масиву інформації. Техніка контент-аналізу зводиться до низки операцій, головними з яких є: виділення одиниць аналізу, відбір одиниць аналізу в тексті і статистична обробка.

Корисним і інформативним при вивченні особистості, що цікавить юриста, є *біографічний метод*, який дозволяє вивчити життєвий шлях людини. Цей метод заснований на вивченні історії життя особистості і соціальних форм її індивідуального розвитку.

Автобіографічні дані, свідчення очевидців, насамперед батьків, братів і сестер дозволяють юристу прослідкувати, в яких умовах мікросередовища проходило життя індивіда, які фактори чинили найбільший вплив на розвиток у нього психологічних властивостей, станів.

Теорія і практика показують, що структура *життєвого шляху* має свої фази і генетичні переходи між ними. Саме на стиках фаз, переходах відбуваються важливі життєві зміни. Наприклад, найбільш ранні переживання дитинства, початок усвідомлення свого власного "Я" пов'язані з трирічним віком. Які умови сімейного життя були у даної людини в цьому віці? Якого характеру програми майбутнього життя закладалися трирічній дитині батьками і найближчим оточенням? Які особливості навчання і поведінки в школі, вузі? Ці та інші питання дають можливість оцінити індивідуально-психологічні особливості людини як відображення її індивідуального досвіду.

В якості об'єктів вивчення виступають

- автобіографії,
- листки з обліку кадрів та інші письмові документи,
- власна розповідь потерпілого, свідка, підозрюваного, звинуваченого і

дані бесід з його близькими. Встановлення часу яких-небудь психологічних проявів, тих чи інших ціннісних орієнтацій, соціальної деградації, елементів психопатології та ін. допоможе юридичному працівнику визначити особистісне ставлення (самооправдання, задоволення, каяття, байдужість і т.п.) співрозмовника до певного психолого-правового факту.

Метод незалежних характеристик полягає в оцінці за єдиною шкалою кількох опитуваних незалежно один від одного особистісних якостей людини і в наступному узагальненні їх незалежних оцінок.

В отриманій узагальненій оцінці в певній мірі взаємопогашаються можливі суб'єктивні відхилення, що забезпечує достатню об'єктивність отриманих результатів.

Характеристика - це не тільки (а точніше, не стільки) те, що написано про людину, а те, що про неї відомо і може бути сказано.

К.К.Платонов

Наприклад, в процесі розкрадань на овочевій базі шляхом створення неврахованих надлишків підозрювався її завідувач. При розгляді справи слідчий отримав сім незалежних характеристик від службовців і працівників бази, в яких вони дали оцінку своєму керівнику по таких психічних рисах його особистості, як добросовісність, чесність, здирництво, самовільність, обманливість, лукавство і виверткість. Всі опитувані добре знали ділові і особистісні риси завідувача базою. Отримані результати показали, що слідство йде правильним шляхом і підозри у відношенні цієї людини мають під собою ґрунт. Подальше слідство підтвердило припущення юриста.

Увага!

При використанні даного методу слід мати на увазі важливу обставину: окремі характеристики можуть бути неповними, однобічними, відображати суб'єктивне ставлення до даної особи в залежності від формальних і неформальних взаємостосунків, що складаються між цією особою і особою, що її характеризує. Це зобов'язує юридичного працівника вельми обережно використовувати кожен характеристику, ретельно аналізуючи її. У цілому метод незалежних характеристик в руках досвідченого юриста є дієвим засобом вивчення ділових і моральних якостей особистості.

Процес оцінки особистості починається з загального сприйняття - з першого враження, яке відбувається на чуттєвому рівні. Від точності "прочитання" зовнішніх особливостей і "вирахування" особливостей внутрішнього світу співрозмовника залежить успішність взаєморозуміння. Як же відчувається проникнення у внутрішній світ іншого? Навіть поверховий погляд дозволяє досвідченому юристу багато побачити в людині: її зовнішній вигляд, вираз обличчя, постава, зачіска, манери поведінки - все це характеризує людину з точки зору її психічного стану, готовності вести розмову, рівня її культури і т.д.

Разом з тим перше враження приховує в собі можливість зробити неточну оцінку, а часом і невірну. Справа в тому, що при першій зустрічі основна роль відводиться різним стійким схемам сприйняття і оцінки іншої людини. У психологічній літературі описуються найтипівіші схеми формування першого враження про людину.

У кожній схемі спрацьовує цілком визначений фактор, який так чи інакше присутній в ситуації знайомства.

Фактор переваги починає працювати в ситуації нерівності партнерів (коли один з партнерів по спілкуванню відчуває перевагу іншого по важливому для нього параметру - розуму, матеріальному становищу, зросту та ін.). У цьому випадку людина, яка переважає над іншою по важливому параметру, оцінюється цією іншою значно вище і по інших значимих параметрах. Іншими словами, відбувається її загальна особистісна переоцінка.

Фактор привабливості пов'язаний зі сприйняттям партнера по спілкуванню як надзвичайно привабливого зовні. Помилка, яка допускається в цьому випадку, полягає в тому, що зовні привабливу людину партнер переоцінює і по інших важливих психологічних і соціальних параметрах. Так, в експериментах показано, що більш гарних по фотографіях людей оцінюють як більш впевнених в собі, щасливих і щирих, турботливих і порядних.

Фактор відношення спрацьовує тоді, коли людина відчуває характер відношення до себе партнера по спілкуванню. Помилка сприйняття в даному випадку проявляється в тому, що людей, які добре до неї відносяться чи поділяють якісь важливі для неї ідеї, людина схильна оцінювати вище і по інших показниках.

Фактор поблажливості проявляється в тому, що людина сумнівається в позитивних якостях іншого, ставиться до нього з поблажливістю. Її філософія така: поки ти не доведеш своєї порядності, тебе неможна таким вважати. Якщо ефект поблажливості виражається надмірно, то цілком резонно припустити наявність у такої людини певних психічних відхилень

Фактор психологічного стану пов'язаний з тим, що людина в хорошому настрої сприймає оточуючих насамперед у світлих тонах (до речі, вона й сама часто викликає у них симпатію). Людина в стані роздратування, гніву, затяжної депресії сприймає оточуючий світ, в тому числі людей, в сірому чи темному кольорах. Тому психічний стан індивіда може бути джерелом помилок в оцінці незнайомої особистості.

Причини помилок сприйняття і оцінки особистості, яка цікавить юриста зумовлені:

- *особливостями особистості людей, які сприймаються;*
- *ненавмисним чи навмисним впливом людей, що сприймаються, на юриста;*
- *особливостями особистості самого юридичного працівника.*

Найдоступніший, і такий, що найбільш широко застосовується, шлях отримання психологічної інформації про незнайому людину, яка представляє професійний інтерес для юриста-практика, є *спостереження* за цією людиною при зустрічі, при встановленні психологічного контакту, при розмові. Саме візуальна експрес-діагностика і формує перше враження про людину по зовнішньому вигляду і поведінковим проявам.

Увага!

Успіх юриста у сприйнятті, вивченні і оцінці особистості потерпілого, підозрюваного, звинуваченого свідка та інших залежить від його особливої підготованості до психологічного спостереження, від рівня сформування навиків і вмій "читати" іншу людину.

Насамперед, необхідно знати, що серед зовнішніх ознак до психологічно інформативних відносяться:

1) мова - її зміст, манера, логіка, вимова, словарний запас, тембр, експресія, гучність та ін. Однак багатьом вдається приховати свої думки, сказати не те, що він думає, тому предметом психологічного спостереження повинні бути й інші зовнішні прояви психології особистості;

2) міміка, жести, поза, пантоміміка, погляд. Кожен співробітник - спеціаліст в галузі юриспруденції (слідчий, оперативний працівник, дільничний інспектор, адвокат та ін.) зобов'язаний вміти "читати" мову зовнішніх проявів психології особистості, так як вона більш щира ніж: мова слів. Зміст фраз люди, як правило, більш-менш ретельно контролюють, у той час як невербальні прояви майже не піддаються усвідомленому контролю. Жести і міміка виражають душевні хвилювання, істинний стан людини, її ставлення до предмета розмови. Не випадково знаменитий співак Ф.І.Шаляпін казав: "Жест - це не рух тіла, а рух душі". В експресії людини, її міміці, позі, жестах проявляються думки, почуття, наміри, що так важливо знати юридичному працівнику. Навіть хода може немало сказати про психологію конкретної особистості; розрізняють ходу людей впевнених в собі і невпевнених, зарозумілих і невимоглих, розпущених і неохайних, схвилюваних і стурбованих, настроєних рішуче і боязливо, відпочиваючих і тих, що готуються до якоїсь дії і т.д.;

3) зовнішність. Зовнішній вигляд людини дозволяє оцінити її охайність, підтягнутість, стриманість, акуратність, вміння вести себе з достоїнством чи, навпаки, неохайність, неакуратність і т.д.;

4) анатомічні особливості фізичного образу - форма обличчя, контур тіла, постава, положення голови.

Уміння помітити інформативно важливі елементи зовнішнього образу конкретної людини і його експресивні реакції, індивідуально діагностувати їх - складне психологічне завдання. Його складність пояснюється тим, що психологічні значення мови зовнішніх проявів багатозначні. Крім того, багато осіб (підозрювані, звинувачені, засуджені) намагаються маскувати свої дійсні думки, стани, наміри. І тим не менше можна стверджувати, що справжній юрист-професіонал може відрізнити награне від реального, щире від брехливого.

Щоб скласти психологічний портрет конкретної особистості на основі спостереження, юристу-практику корисно дотримуватися наступних правил при сприйнятті, вивченні і оцінці незнайомої людини:

- **вибірковість і цілеспрямованість;**

- **комплексність.** Дане правило попереджує про недопустимість категоричних психологічних оцінок на основі одиначної фіксації яких-небудь ознак. Необхідно збирати інформацію за широким колом ознак, перевіряти її, використовувати всю сукупність можливих в даній ситуації методів вивчення особистості;

- **психодіагностика змісту висловлювань.** У мові людини міститься психологічна інформація, яка характеризує інтереси, погляди, переконання,

життєві цінності, установки, звички, спосіб життя, культуру та ін. особливості особистості. Щоб зрозуміти їх потрібно, як кажуть, слухати не слова, а чути душу;

- **оцінка виразу очей людини.** Важко судити про особистість, жодного разу не подивившись пильно їй в очі. Один досвідчений юрист підмітив: "Потрібно вдивлятися не лише в Кримінальний кодекс, але і в очі людини";

- **оцінка поз, жестів, міміки, загального вигляду людини і її зовнішності**

- **оцінка ознак криміналізації мови.** Кримінальний жаргон характерний для осіб, які належать до кримінального середовища (правда, в останні роки такий жаргон став притаманним і деяким категоріям молоді, яка вважає його "модним" і "сучасним"). Слова і вирази типу:

"ворожбит" - слідчий,

"фуфлогон", "шапіро" - адвокат,

"западло" - нижче злочинного достоїнства,

"ксіва" - документ, паспорт,

"перо" - ніж, "кент" - друг,

"потрапити в колір" - вміло збрехати та інші повинні насторожити юриста і більш уважно віднестися до людини, яка часто вживає такі слова;

- **звернення уваги на татуювання.** Як правило, татуювання не просто прикраси і прояв викривлених смаків, а несуть в собі смислове навантаження, яке видає належність до злочинного світу, ставлення до закону, працівників правоохоронних органів, статус в кримінальному середовищі і т.д. Наприклад, могильний хрест - за плечима вбивство, ворог до гроба; кинджал, оббитий змією - зухвалий хуліган, аббревіатура БОСС - "был осужден советским судом», КОТ - "коренной обитатель тюрьмы", СЛОН - "смерть легавым от ножа" і т.д. Татуювання і аббревіатури не повинні залишитися непоміченими юристом, і він повинен їх психологічно інтерпретувати;

- **виявлення і пояснення незвичайної поведінки людини.** Часом по поведінка і зовнішньо виражений психологічний стан явно не вкладаються у звичну схему (наприклад, прихід до слідчого людини, яка підозрюється в злочині, з усмішкою, бравурними мелодіями, без настороженості і розгубленості);

- **виявлення суперечливості особистості.** Цілком допустимо, що не будь-яка суперечливість свідчить про кримінальну схильність людини. Але в юридичній практиці нерідко зустрічаються особи, у яких суперечливість (наприклад, невідповідність виявлених якостей зовнішньому образу, який намагається надати собі людина, підвищена готовність до самозахисту і підозрілість до інших та ін.) є наслідком скритності, дволикої поведінки, маскування злочинного способу життя. Якщо така суперечливість юристом виявлена, то вона повинна підштовхнути його до поглибленого вивчення її причин;

- **спостереження за зовнішніми ознаками психічних станів індивіда,** якого вивчає юридичний працівник.

Такими ознаками виступають:

- а) інтонація голосу, зміна його темпу, пауз, тембру;
- б) колір обличчя;
- в) вираз очей і напрямок погляду;
- г) виступ поту;
- д) рухи рук та ін.

Схвильованість і страх, радість і тривога, напруженість і розслабленість, злість і розгубленість - всі ці види станів можуть багато сказати спостережливому юристу.

У сприйнятті і оцінці особистості, яка цікавить слідчого, інспектора, суддю, адвоката, захисника та іншого юридичного працівника, проявляються такі соціально-психологічні феномени як *експектації*, *ідентифікація* і *емпатія*.

Експектації (від англ. expectation—очікування) - це система очікувань, вимог відносно норм поведінки і виконання індивідом соціальних ролей.

Експектації носять неформалізований і не завжди усвідомлений характер. Юристу-спостережнику іноді правильно здається, що ця людина збирається щось зробити, відбувається нібито очікування його поведінки. Така здатність формується у тих людей, які не лише постійно знаходяться в спілкуванні з іншими, але завжди аналізують кожен акт спілкування, підмічають елементи поведінки співрозмовників аж до окремих тонкощів.

Ідентифікація (від ер. лат. identificare - ототожнювати) в соціальній психології означає стати на місце іншої людини, подивитися на світ її очима, оцінити ту чи іншу ситуацію його можливостями, його розумом.

Ідентифікація визначає психологічну здатність відкинути вантаж власного досвіду і лише своїх поглядів, відійти від свого "Я" і наблизитися до "Я" іншої людини. Використовуючи цей механізм у спілкуванні з людьми, юристу вдається викликати співрозмовників на відкриту розмову, краще засвоїти відповідні оцінки, норми, ідеали як окремої людини, так і групи людей. Саме тому до ідентифікації корисно звертатися завжди тоді, коли необхідно добитися взаєморозуміння, проявити однаковість.

Емпатія (від гр. empatheia - співпереживання) - це розуміння іншої людини через емоційне проникнення в її внутрішній світ, в її почуття і думки; це співпереживання, співчуття.

Просто чи складно вивчати і розуміти людей за допомогою емпатії? Відповідь не може бути однозначною. Просто для тих, у кого цей механізм працює, і складно для тих, у кого він не працює. Низька емпатійність - синонім нечуттєвості, бездушності, черствості. Людина, у якої не працює психологічний механізм емпатії, не здатна відповісти на почуття іншого, запалитися чужою радістю чи зажуритися чужим сумом. Вона здійснює масу помилок у відносинах з людьми. Повністю довіряючи лише слову, не уміючи проникнути в почуття співрозмовника, "прочитати" їх на обличчі, вона губиться, якщо слів недостатньо.

Намагаючись зрозуміти іншу людину, слід починати з елементарного, але разом з тим найскладнішого — з формування здібності відчувати душевний стан інших, вміти ставити себе на її місце в самих різних ситуаціях... Глухий до інших людей - залишиться глухим до самого себе: йому буде недоступне

найголовніше в житті - емоційна оцінка власних вчинків.

В. А. Сухомлинський

Нормальна емпатійність - величезна перевага. Юрист, у якого механізм емпатії розроблений, володіє ніби додатковими органами почуттів, додатковим зором і слухом. Він краще визначає наскільки співрозмовник м'який чи суворий, спокійний чи напружений, впевнений чи невпевнений в собі і т.д.

Однак надто висока емпатійність може стати причиною деяких психологічних труднощів. Мається на увазі занадто велика залежність деяких людей від психічного стану і настрою оточуючих. Така людина не господар свого власного емоційного стану. Вона ніби потрапляє в залежність від пристрастей інших людей.

Всі люди сприймаються по-різному, тому що мають свої індивідуально-психологічні особливості. Юристу корисно знати, що серед його співрозмовників можуть бути наступні типи людей:

"черепахи" - їх душевний світ скритий під "панцирем" особистості; важко здогадатися, про що вони думають, що і як переживають в дану хвилину (частіше всього до цього типу належать інтелектуали, люди сором'язливі або недалекі);

"дикобрази" - постійно щось підозрюють, завжди чимось незадоволені і стривожені. Вони чекають звідусіль неприємностей, тому завжди напружені і до всіх налаштовані вороже;

"леви" - це люди справи, їх внутрішній світ скритий за метою дій і операцій. Вони завжди відчують свою перевагу над іншими і гордяться цим;

"хамелеони" - це люди, які вміють "тримати ніс за вітром", пристосовуватися до обставин. Вони можуть, якщо цього вимагає ситуація, лестити чи обурюватися, бути сумирними чи бунтарями;

"безколірні" - категорія людей, яка не піддається ніякій характеристиці. Ці люди (їх ще називають "сірі") розчиняються в натовпі, не залишаючи в пам'яті іншої людини ніяких слідів про свій образ.

Вивчаючи нову людину і оцінюючи її, юристу бажано:

а) перед початком розмови зорієнтуватися у зовнішньому образі співрозмовника (слід відзначити, що найбільш інформативною з психологічної точки зору є перша хвилинка зустрічі);

б) в процесі спілкування постійно спостерігати за людиною і вловлювати найменші зміни в її поведінці по руху обличчя, міміці, жестам, позі;

в) аналізувати і усвідомлювати "психологічні сигнали" по зовнішньому рисунку поведінки потерпілого, підозрюваного, звинуваченого, свідка і будь-якої іншої людини;

г) змінювати власну систему спілкування у зв'язку зі змінами у зовнішній поведінці співрозмовника.

ВИСНОВКИ З ЧЕТВЕРОГО ПИТАННЯ:

Спілкування юриста з людьми незалежно від предмета розмови багато в чому визначається його знанням їх особливостей, таких як: характер протікання

психічних процесів (пізнавальних, емоційних, вольових), структура спрямованості особистості, її характер, мотиви діяльності і багато іншого. Ось чому будь-який юрист-практик до процесу спілкування і в ході його постійно вивчає і оцінює свого співрозмовника. Це дає йому зрозуміти можливості, вчинки і дії людини, з'ясувати причини зміни її поведінки, правильно будувати взаємостосунки, визначати шляхи і способи психологічного впливу і т.п. В юридичній психології вивчення особистості підозрюваного, звинуваченого, потерпілого, свідка, засудженого розглядається як необхідна умова наступного впливу на неї для здійснення цілей слідства і правосуддя.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

Діяльність юриста охоплює велике коло проблем психологічного і соціально-психологічного характеру, тому знання основ загальної і соціальної психології по праву вважається передумовою глибокого засвоєння теоретичних і практичних положень особливої частини юридичної психології.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Приступаючи до вивчення цієї теми, курсант повинен усвідомити та навчитися знанням щодо використання досягнень психології у практичній діяльності враховуючи структуру юридичної діяльності залежно профілю (правоохоронна, правозастосовна, судова) та суб'єктів її реалізації (оперативно-розшукова, слідча, по здійсненню правосуддя, пенітенціарна, прокурорська, адвокатська, нотаріальна). Особливо вивчити психологічні аспекти пізнавальної та комунікативної складові юридичної діяльності.

Вивчаючи питання теми необхідно встановити зміст та психологічну характеристику юридичної діяльності та умови, що впливають на виникнення стану психологічної напруженості.

При цьому уявляючи прикладний характер теми необхідно враховувати, що характеристика психологічних особливостей діяльності юриста передбачає дослідження як специфіки вказаних компонентів, так і специфіки взаємодії цих компонентів.

Діяльність юриста насичена практичними соціально-психологічними проблемами. Ці проблеми слід враховувати і в ході опанування основних теоретичних знань теми.

При вивченні матеріалу слід враховувати, що спілкування юриста з людьми незалежно від предмета розмови багато в чому визначається його знанням їх особливостей, таких як: характер протікання психічних процесів (пізнавальних, емоційних, вольових), структура спрямованості особистості, її характер, мотиви діяльності і багато іншого. Ось чому будь-який юрист-практик до процесу спілкування і в ході його постійно вивчає і оцінює свого співрозмовника. Це дає йому зрозуміти можливості, вчинки і дії людини, з'ясувати причини зміни її поведінки, правильно будувати взаємостосунки, визначати шляхи і способи психологічного впливу і т.п. В юридичній психології вивчення особистості підозрюваного, звинуваченого, потерпілого, свідка, засудженого розглядається як необхідна умова наступного впливу на неї

для здійснення цілей слідства і правосуддя. У зв'язку з цим теоретичні знання під час вивчення теми повинні стати підґрунтям практичних навичок спілкування.

ТЕМА № 5. КРИМІНАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Поняття особистості злочинця типологія злочинців
2. Класифікація злочинних типів
3. Соціально-демографічна характеристика особистості злочинця
4. Психологія неповнолітніх злочинців
5. Психологія організованої злочинності

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/main/> кримінальний процесуальний кодекс України
2. Бедь В.В. Юридична психологія: Навчальний посібник. - К.: «Каравела»; Львів: «Новий світ-2000», «Магнолія плюс» 2003. — 376 с.
3. Васильев В.Л. Юридическая психология: Учебник для вузов.— 5-е изд., перераб. и доп.— СПб.: Питер, 2003.—656 с.
4. Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологии: Учебник для вузов. — М.: Юристъ, 1996. — 631 с.
5. Кондратьева Я. Ю. Юридична психологія: Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьев та ін.;— К: Видавничий Дім «Ін Юре», 1999— 352 с.
6. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Академічний курс: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. — 424 с.
7. Коновалова В.Е., Шепітько В.Ю. Основы юридической психологии: Учебник. — Х.: Одиссей, 2005. — 352 с.
8. Романов В. Юридическая психология. — М., 1998.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

надання та поглиблення знань щодо сутності та змісту кримінальної психології як структурної частини юридичної психології, засвоїти зміст психологічного портрету особистості злочинця та їх типології, а також основні його риси у різних типів злочинців, отримати теоретичні знання щодо використання психологічного портрету у практичній діяльності.

ВСТУП

Кримінальна психологія - галузь юридичної психології, яка вивчає психологічний механізм правопорушень і психологію правопорушників, проблеми утворення, структури, функціонування і розпаду злочинних груп.

Кримінальна психологія з'ясовує ті психічні закономірності, які проявляються в процесі формування злочинної установки особистості, у ході утворення злочинного наміру, підготовки і здійснення злочину. Вона досліджує особистість злочинця, структуру і психологічні особливості злочинних груп.

У вітчизняній кримінальній психології відкидається підхід про "природженого злочинця", реалізується діалектичний погляд, в якому повинні враховуватися і біологічне, і соціальне в даній конкретній особистості. При цьому провідне місце у формуванні психологічних особливостей злочинців відводиться соціальним факторам. Навіть суто вроджені і спадкові властивості індивіда не звільнені від впливу макро- і мікросередовища. Але існують і біологічні передумови до протиправної поведінки.

До них, зокрема, відносять такі:

- ◆ патологія біологічних потреб (причина багатьох сексуальних викривлень і статевих злочинів);
- ◆ неврастенія, психопатія та інші нервово-психічні захворювання;
- ◆ спадкові захворювання (особливо захворювання дітей, викликані алкоголізмом батьків);
- ◆ психофізичні навантаження, конфліктні ситуації, використання нових видів енергії, які призводять до різних захворювань і виступають кримінальним фактором.

Таким чином, при вивченні злочинної поведінки необхідно враховувати співвідношення соціального і біологічного в структурі конкретної особистості, пам'ятаючи про те, що злочинність зумовлена насамперед соціальними факторами, але завжди слід мати на увазі й індивідуально-психологічні, біологічні особливості особистості злочинця.

1. ПОНЯТТЯ ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ ТИПОЛОГІЯ ЗЛОЧИНЦІВ

Аналіз зарубіжної та вітчизняної психологічної і криміналістичної літератури показує, що питанню вивчення особистості злочинця приділяється досить велика увага.

Лише за останнє десятиліття ХХ ст. з цієї проблематики у світ вийшло декілька монографій, чимало статей в наукових збірниках, захищена низка кандидатських та докторських дисертацій (праці українських сучасних криміналістів: *О.М. Бандурка, В.О. Соболева, А.Г. Флорова, О.Т. Кулик*)

В окремому правопорушнику неможна абсолютизувати які-небудь злочинні його особливості. У той же час у кожного злочинця можна виявити те спільне, що характерне для всіх злочинців певної категорії. Лише в цьому аспекті правомірний термін "особистість злочинця".

Злочинець - це особа, яка здійснила злочин і визнана винною в результаті судового розгляду.

Злочинна поведінка зумовлена взаємодією особистості з соціальним середовищем. Політичні, соціально-економічні, духовні сторони суспільства чинять зовнішній вплив на формування механізму злочину, а психічні особливості формують механізм злочину з середини. Важливо підкреслити, що будь-які соціальні, тобто зовнішні, умови проявляються в злочині, переломлюючись через особистість, тобто через її внутрішній зміст. Тому особистість злочинця не просто відображає зовнішні умови життєдіяльності, але є активною стороною взаємодії з тим чи іншим середовищем.

У психіці людини не існує якихось особливих "злочинних рис". Ще великий психолог XIX-XX ст. *А. Ф.Лазурський* у своїх працях підкреслював, що викривлений розвиток людської особистості пов'язаний не з відсутністю чи недостатністю тих чи інших психічних якостей (розуму, волі, емоцій), а більшою мірою з невідповідністю між особливостями психіки і тими зовнішніми умовами, в яких відбувається розвиток людини.

Вивчення особистості злочинців і законслухняних громадян дозволяє спеціалістам зробити висновок про те, що злочинці гірше засвоїли вимоги правових і моральних норм, вони більше відчужені від суспільства і його соціальних цінностей, від малих груп - сім'ї, трудових чи навчальних колективів, у них погана соціальна адаптованість. Злочинці відрізняються від законслухняних людей не "злочинними рисами" їх психіки, а тими негативними рисами характеру, тою спрямованістю особистості, які склалися в умовах їх життя, навчання і діяльності. Для злочинця характерні агресивність в поведінці та імпульсивність в діях, відчуженість від суспільних цінностей і духовної культури, високий рівень тривожності і невпевненості в собі. Всі ці риси формуються в рамках індивідуального буття, а також біологічно зумовлених особливостей. Особистісні якості людини, які проявляються в злочинному діянні, - свідчення її морально-психологічних недоліків (жорстокість, соціальний негативізм, жадібність та ін.).

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

Отже, відмінність злочинної поведінки від правомірної зумовлена ціннісними орієнтаціями, поглядами і соціальними установками індивіда. Загальновизнано, що саме в координатах ціннісно-нормативної системи особистості і соціального середовища, їх взаємодії слід шукати безпосередні причини злочинної поведінки.

2. КЛАСИФІКАЦІЯ ЗЛОЧИННИХ ТИПІВ

У психології відомі різні підходи до типізації особи злочинців. Дослідження особистості злочинця передбачає виявлення типового, визначення критеріїв градації кримінальних типів, встановлення особливостей у кримінальних відносинах.

Спроба дослідження злочинних типів (соціально-психологічних типів) була зроблена італійським лікарем-психіатром Ч. Ломброзо, який вивчав представників місць позбавлення волі і своєрідність на їхньому тілі татувань.

Ч. Ломброзо і його послідовник Е. Феррі розрізняли такі типи злочинців:

- 1) природжених;
- 2) «злочинців унаслідок божевілля», психопатів та інших, які страждають на психічні аномалії;
- 3) злочинців із пристрасті;
- 4) випадкових;
- 5) звичних.

Патріарх антропологічної школи кримінального права Ч. Ломброзо стверджував, що злочинний тип особистості можна розпізнати (діагностувати) за специфічними фізичними і психічними ознаками (ця школа виникла у 70-80-

х рр. ХІХ ст.).

Заслуговує на увагу класифікація особистостей, запропонована психологом **О. Ф. Лазурським**. При визначенні типів він виходив з: 1) природних психологічних можливостей; 2) особливостей соціального пристосування особистості до дійсності. Причому відповідно до цих ознак він визначив три рівні особистостей: нижчий, середній і вищий. На кожному рівні визначаються так звані чисті типи, змішані і спотворені.

Для кримінальної психології важливе значення мають спотворені типи особистості нижчого рівня (з цих типів виходять злочинні особистості). **О. Ф. Лазурський** до спотворених типів відносить: 1) пасивний тип, який виступає у вигляді двох різновидів: а) апатичного, що характеризується байдуже-млявим ставленням до усього оточуючого, відсутністю яскраво виражених інтересів і потреб; б) безвільно-боязкого, який легко піддається навіюванню, з перевагою пригніченого настрою. На думку вченого, хоча люди такого типу і не належать до кримінального типу, однак можуть бути джерелом поповнення злочинного світу; 2) тип розважливого егоїста. Люди цього типу розважливі і хитрі, черстві і злопам'ятні; на першому плані у них турбота про свої вигоди й інтереси, переважно матеріальні; цей тип дуже близький до кримінального; 3) афективно-спотворений тип. Його представники — безладно-веселі, легковажні люди. За своїми соціальними проявами — п'яниці, забіяки, скандалісти, дрібні злодюжки; 4) активно-спотворений (гвалтівник) тип. Тут два підтипи: а) безладного гвалтівника, що характеризується рішучістю, енергією. Працювати не любить, схильний до бійок; б) зосереджено-жорсткий, який не зупиняється і перед убивством.

У 20-ті рр. минулого століття дослідження різних типів злочинців проводив **С. В. Познишев**. Усіх правопорушників він поділив на дві категорії — *октогенних та екзогенних* (залежно від співвідношення об'єктивних обставин і внутрішньої особистісної готовності до злочину). Перші — «моральні психоастеніки», яким чужі норми моралі і здатність до співпереживання. Другі вчиняють діяння під впливом зовнішніх умов. До цієї категорії належать особи: 1) з недостатньо розвинутими правовими почуттями; 2) недостатньо самостійні у виборі вчинків, тобто такі, що піддаються навіюванню, легковажні, слабохарактерні.

Класифікацію особистостей на матеріалах вивчення злочинців запропонувала психіатр **А. С. Петрова** (1927 р.). Основна ідея полягала у тому, що поняття особистості розглядалося як тип реакції, обумовленої психологічною конституцією (будовою) людини. З огляду на це автор розрізняє «примітиви» (нормальна людина, але внаслідок несприятливих умов нерозвинена, людина низького культурного рівня) і «непримітиви» (характеризується високою культурою). У межах кожної з груп були виділені основні типи (конкретно-емоційний, ефективно-абстрактний, інтелектуально-вольовий) і проміжні.

Цікавою є пропозиція **О. Г. Ковальова** розрізняти основні типи особи злочинців залежно від ступеня кримінальної «зараженості» особистості. За цим критерієм автор виділяє:

1) *глобальний злочинний тип* (тип з повною злочинною «зараженістю»). Цей тип антисоціальний. Він негативно ставиться до праці і людей. Представники цього типу не мислять життя поза злочинами, що їм обіцяють основні радощі. Усі їхні помисли, почуття пов'язані з задумами вчинення злочинів, їхня воля тверда і непохитна у кримінальних діяннях. Цей тип охоплює різні підтипи похитливого розбещувача і гвалтівника, казнокрада, що, незважаючи на покарання, краде і краде, і, нарешті, бандита;

2) *парціальний тип*, тобто з частковою кримінальною «зараженістю». Особистість цих людей ніби роздвоєна, у ній уживаються риси нормального соціального типу і риси злочинця;

3) *передкримінальний тип*; ці люди мають такі морально-психологічні властивості, які у певній ситуації, якщо вони опиняються в ній, неминуче вчиняють злочин. Тут два види особистостей: а) люди з надзвичайно емоційною збудливістю і нестачею самовладання; б) легковажний ледар, який любить добре пожити не утруднюючи себе.

Відомі й інші критерії класифікації злочинних типів. Зокрема, М. І. Єнікєєв за ступенем соціальної дезадаптації розрізняє два типи особи злочинця: антисоціальний тип (особи, які неодноразово вчиняли злочини на основі стійкої антисоціальної спрямованості, — тип «злісного» злочинця); асоціальний тип (особи, які вперше вчинили злочин на основі загальної асоціальної спрямованості, — несоціалізований, «менш злісний» тип злочинця). За психорегуляційною підставою автор виділяє тип особи злочинця, що характеризується дефектами психічної саморегуляції (особи, які вчинили злочин уперше й у результаті випадкового збігу обставин; вчинений злочин суперечить загальному типу поведінки певної особи, є випадковим для неї, пов'язаний з окремими дефектами саморегуляції. Це особи, які не зуміли протистояти криміногенній ситуації; їхньою особистісною особливістю є низький рівень самоконтролю, ситуативна обумовленість поведінки). За змістом ціннісно-орієнтаційної спрямованості особистості розрізняються такі групи злочинців: 1) злочинці з антисоціальною корисливою спрямованістю (корисливо-господарська підгрупа злочинців; злодії, шахраї); 2) злочинці з антисоціальною корисливо-насильницькою спрямованістю (особи з корисливими посяганнями, поєднаними з насильством над особою); 3) злочинці з антигуманною, агресивною спрямованістю (особи з дуже зневажливим ставленням до життя, здоров'я й особистої гідності інших людей).

Типологія особистості злочинців проводиться на кількох підставах: в залежності від ціннісно-орієнтованої деформації особистості, за змістом ціннісно-орієнтаційної спрямованості і на психорегулятивній підставі.

Асоціальний тип злочинця (менш злісний) відзначається несформуванням у людини позитивних ціннісних орієнтацій, позитивних соціальних установок, які не лише б чинили вплив на його поведінку, але й утримували від можливої протиправної поведінки в складних, часом конфліктних ситуаціях.

Антисоціальний тип (злісний) притаманний професій-ному злочинцю,

який проявляє постійну готовність до злочинів, до злочинної поведінки. Як правило, це люди, які неодноразово здійснювали злочини, та мають стійкі підсвідомі кримінальні спонукання.

Корислива категорія злочинців, які посягають на матеріальні блага суспільства і окремих громадян поділяється на види: а) корисливо-господарські злочинці (незаконне підприємництво, ухилення від сплати податків, фальсифікація товарів і т.д.); б) корисливо-службові злочинці (хабарництво, розкрадання шляхом зловживання службовим становищем, обман споживачів і т.п.); в) крадії, розкрадачі (корисливі посягання на чужу власність); г) шахраї (підrobка документів, грошових знаків та ін.); д) насильницькі вимагачі.

Корисливо-насильницька категорія злочинців характеризується поєднанням корисливих посягань з насиллям над особистістю. Виділяють чотири види корисливо-насильницької категорії злочинців: а) грабіжники; б) учасники розбійних нападів; в) насильницькі вимагачі (рекетири); г) вбивці з корисливою метою.

Насильницька категорія злочинців, які відрізняються агресивною, антигуманною спрямованістю до життя, здоров'я і особистої гідності інших людей, ділиться на види: а) хулігани; б) злісні хулігани; в) особи, які посягають на честь і гідність особистості шляхом образи і наклепу; г) особи, які здійснюють агресивно-насильницькі дії проти особистості - вбивства, згвалтування, нанесення важких тілесних ушкоджень та ін.

Випадковий тип особистості злочинця пов'язаний з дефектами психічної саморегуляції. Це особи, які здійснили злочин вперше в результаті випадкового збігу обставин, так як не змогли протистояти криміногенній ситуації через свій низький рівень самоконтролю. Здійснений злочин суперечить загальній поведінці даної особистості і є випадковим.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

Глибоке вивчення юридичними працівниками психологічних особливостей особистості звинуваченого дає можливість:

- по-перше, більш правильно кваліфікувати здійснений злочин;*
- по-друге, здійснювати вибір найбільш підходящих психологічних прийомів впливу на звинуваченого в процесі проведення слідчих дій;*
- по-третє, більш успішно виявляти причини і умови злочину.*

3. СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ

Однією з найважливіших соціально-демографічних ознак, які характеризують особистість злочинця є *вік*. Спеціалісти-психологи розглядають його як якісно визначений етап становлення і розвитку особистості, як період з притаманними йому психологічними особливостями сприйняття людиною оточуючого світу. Через це вікові особливості не можуть не впливати на злочинну поведінку. Вікові особливості повинні цікавити слідчого, суддю,

адвоката, прокурора та інших юридичних працівників як результат соціальних змін особистості, її соціальних функцій, соціального досвіду, способів реагування на конфліктні ситуації та ін. Відповідно, соціально-психологічні особливості того чи іншого віку так чи інакше виявляються в певних формах злочинної поведінки, що передбачає необхідність диференційованого вивчення певного контингенту правопорушників у характерній йому віковій структурі.

Дуже важливою характеристикою особистості злочинця є *освіта*. Прямої кореляційної залежності між рівнем освіти і формою антисуспільної поведінки немає, однак рівень освіти впливає і на правосвідомість, і на формування світоглядних поглядів, і на здатність вибору того чи іншого варіанта поведінки. Так, серед осіб, які здійснили злочини в Закарпатті за період 1999-2000 рр., початкову освіту мали 3%, неповну середню - 27%, середню - 65,8%, вищу 4,2%.

Звертає на себе увагу той факт, що розглядувана група злочинців мала відносно високий рівень освіти. Пояснення цьому бачиться в тому, що оскільки освітній рівень населення в цілому в країні постійно підвищується, він зростає і в осіб, які здійснюють злочинні діяння. Значну частину досліджуваного нами контингенту право-порушників складають люди молодіжного віку.

Увага!!!

У порядку загальної кореляції, як і раніше, відзначається стійке відставання правопорушників від своїх законослухняних ровесників за рівнем освіти і культури

Великий інтерес являє питання про співвідношення пізнавального і морального моментів в процесі формування особистості, про те, що є носієм цілісності людської особистості - знання чи моральність. Практика свідчить, що висока освіченість не є бар'єром, який розділяє правопорушників і законослухняних громадян, і не гарантує соціально схвальної поведінки. Найбільш чітко це проявляється в екстремальних умовах криміногенної ситуації, яка впливає не лише на свідомість особистості, її раціональні елементи, але й на глибинні емоційні компоненти психіки.

Таким чином, яке б не велике було значення знань, його не слід переоцінювати, набагато важливіше світоглядна і моральна спрямованість знань (особливо гостро ця проблема постає перед молоддю).

У світлі викладеного стає зрозумілим, чому особи з відносно високим рівнем освіти можуть здійснювати злочини.

Найперспективніший шлях вирішення даної проблеми - це забезпечення (посилення) моральної, гуманістичної спрямованості освіти як єдності знань, моралі, інтересів і поведінки особистості.

Суттєве значення для характеристики особистості злочинця мають відомості про його *соціальний стан і рід занять*. Стосовно досліджуваного контингенту злочинців ці відомості дозволяють встановити, в яких соціальних прошарках найбільш розповсюджені злочини. Наприклад, особи, які здійснили злочини в Закарпатті за 1999-2000 рр., за соціальним положенням

характеризуються наступними даними: робітники - 50,3%, службовці та інженерно-технічний склад - 25,2%, учні - 4,5%.

Аналіз кримінальної практики показує, що неможна напряду пов'язувати характер праці з протиправною поведінкою. Необхідно враховувати складну взаємодію виділених факторів з іншими - культурно-освітній рівень, потреби, інтереси та ін.

Особливої уваги заслуговують ті особи, які на момент здійснення злочину ніде не працювали і не вчилися. Негативне ставлення до праці і схильність до паразитичного існування негативно відбиваються на розвитку їх особистості, загострюють відносини з оточуючими і в певній мірі обумовлюють виникнення криміногенної ситуації.

Всього за добу правоохоронці Хмельницька розкрили жахливе вбивство сім'ї місцевого підприємця. В озері на околиці одного з мікрорайонів були знайдені покалічені тіла чоловіка і жінки - подружжя, віком 31 рік кожен, які торгували на місцевому речовому ринку. Приїхавши оглянути двокімнатну квартиру вбитих, працівники міліції виявили, що вхідні двері не закриті, в одній кімнаті були явні сліди пограбування, а в спальні - в ліжку - акуратно накритий, ніби він спав, їх дев'ятирічний син. Однак виявилось, що хлопчик задушений...

Коло підозрюваних помітно звузилося, коли з'ясувалось, що серед знайомих потерпілих був 34-річний житель Хмельницька, безробітний, раніше судимий за квартирні крадіжки і хуліганство. Під час затримання на наступний день після трагедії "знайомий" цинічно заявив: "Я цих двох убив, а малого задушив".

Підозрюваний розповів, що раніше бував в гостях у цієї сім'ї і вирішив пожитися добром. Заздалегідь все обдумавши і підготувавшись (спакував в сумку одноствольну рушницю, сокиру, молоток) і, як він зізнався потім, "вколовши кубів п'ять наркоти", він пішов на "ділову" зустріч. На околиці міста злочинець влаштував справжню бійню...

Значний інтерес представляє вивчення особистості злочинця в системі конкретних форм її соціальної діяльності. Утверджений в психології дієвий підхід у вивченні явищ психічного життя особистості дозволяє вивчити її в деякому здійснюваному процесі життєдіяльності, який відноситься саме до неї. При цій умові можна виявити, які суспільні процеси і форми безпосередньо впливають на формування особистості і, більше того, з'ясувати роль особистості в становленні свого "Я".

Увага!

Злочинцям властиво суперечливе поєднання негативних і позитивних рис особистості, і таке ж суперечливе за своїм змістом поєднання форм соціальної діяльності. А це означає, що при вивченні способу життя злочинця слід уникати однозначних характеристик і прагнути до вивчення в системі його різних за соціальною значимістю видів діяльності.

Вузьке розуміння діяльності може привести до теоретичних помилок у дослідженні особистості злочинця, які, в свою чергу, можуть потягнути за собою помилки в практиці боротьби зі злочинністю, зокрема, у роботі по виправленню і перевихованню злочинців. У зв'язку з цим важно підтримати концепцію, за якою при побудові типології особистості злочинців в якості одного з типів виділяється так званий глобальний тип особистості з повною кримінальною зараженістю. Всі помисли і почуття його пов'язані з замислами здійснення злочинів. Такий підхід означає, що вся життєдіяльність такої особистості має антисуспільний характер, підпорядкована злочинним цілям і, відповідно, не виправна. Якщо всі елементи структури особистості злочинця набули явно виражений антисуспільний характер (повна кримінальна зараженість), тоді доведеться констатувати приреченість даної особистості на здійснення злочинів і в майбутньому. А це є, по суті, признання обумовленості поведінки, яка давно піддана справедливій критиці і відкинута вітчизняними

кримінологами і психологами.

♦Твердження про те, що все життя того чи іншого злочинця, всі конкретні форми його прояву кримінальні, є недоведеним.

Припущення про "*тотальну кримінальну зараженість*" не доведено, воно скоріше основане на прямій аналогії з фізичними захворюваннями організму і несе на собі відбиток понять, прийнятих у сфері побутової свідомості. Повністю асоціальні особи не зустрічалися навіть серед обстежуваних рецидивістів - такий висновок зробили в свій час спеціалісти-юристи, які провели вивчення причин і профілактики сімейно-побутових злочинів та інших правопорушень в м. Києві і трьох областях України.

У соціальній дійсності життєдіяльність людини являє собою сукупність різноманітних форм рольової і нерольової поведінки. Причому перші складають переважну більшість форм соціальної активності особистості, у тому числі і особистості злочинця. Наприклад, дослідники відзначають дуалістичний (подвійний) характер поведінки сімейно-побутових злочинців - з одного боку, людина дисциплінована на роботі, а з іншого - скандаліст і деспот в сім'ї (60% вивчених осіб характеризувалися по місцю роботи позитивно, в той час як по місцю проживання позитивно характеризувалося лише 20%).

У структурі особистості злочинця особливий інтерес викликають психічні властивості, які дають найбільш повне уявлення про глибинні процеси, які безпосередньо визначають її поведінку, і серед них провідним є соціальна спрямованість особистості. Оскільки про ядро спрямованості особистості - її мотиви - мова піде в наступному розділі, зупинимося на інших компонентах спрямованості.

У злочинній поведінці істотну роль відіграє такий компонент спрямованості особистості як *соціальна установка*. Чимало досліджень, заснованих на загально-психологічному понятті соціальної установки, ввели в науковий обіг поняття антисуспільної установки, як одного з факторів, що визначає злочинну поведінку. Для багатьох правопорушників характерна *особистісна установка* на злочинну діяльність (у особи з викривленими потребами, антисуспільними поглядами і звичками). Особистісна установка на злочинну діяльність обумовлює здійснення правопорушниками діянь, як правило, агресивного, насильницького спрямування. Характерно, що прояв агресивності цих осіб не є реакцією на обставини конфліктної ситуації, а виражає насамперед прагнення особи реалізувати агресивні спонукання незалежно від того, сприятлива ситуація чи ні.

Багато злочинів здійснюються особами, які мають ситуативну установку на злочинну діяльність. Вона виражається в емоційній обумовленості особи до конфліктного реагування на певні життєві обставини, при яких стикаються протилежні потреби та інтереси конфліктуючих.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

Ситуативна установка найбільш властива для правопорушників підліткового і молодіжного віку, що є відображенням їх загальної соціальної незрілості, внутрішньої суперечливості, емоційно-вольової нестійкості, які зумовлюють невідповідні реакції особи об'єктивним обставинам. Дане

твердження, яке має під собою теоретичну і практичну основу, вимагає окремого розгляду психології неповнолітніх злочинців.

4. ПСИХОЛОГІЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗЛОЧИНЦІВ

Напружена, нестійка соціальна і економічна обстановка, яка склалася в даний час в Україні, зумовлює ріст різних відхилень в особистісному розвитку і поведінці дітей. Серед них особливу тривогу викликають не лише прогресуюча відчуженість, підвищена тривожність неповнолітніх, але і їх цинізм, жорстокість, агресивність. Найбільш гостро цей процес проявляється на межі переходу дитини з дитинства у дорослий стан - у підлітковому віці.

Сучасний підліток живе у світі, складному за своїм змістом і тенденціями соціалізації. Це пов'язано, *по-перше*, з економічними і екологічними кризами, які вразили наше суспільство, що викликає в дітей почуття безнадійності і роздратування (додамо - при відсутності почуття особистої відповідальності). Це пов'язано, *по-друге*, з темпом і ритмом техніко-технологічних перетворень, які ставлять до підлітків нові вимоги. Це пов'язано, *по-третє*, з насиченим характером інформації, що глибоко впливає на дитину, яка ще не виробила чіткої життєвої позиції (слід особливо відзначити у зв'язку з цим серйозний дефіцит позитивної інформації в засобах масової інформації, в кіно- і телефільмах). У підлітків бурхливо розвивається почуття протесту, часто неусвідомленого, відбувається втрата загальносоціальної зацікавленості, що призводить до егоїзму. Справа в тому, що підлітки, більше ніж інші вікові групи населення, страждають від нестабільної соціальної, економічної і моральної обстановки в країні, втративши сьогодні необхідну орієнтацію в цінностях та ідеалах, - старі зруйновані, нові лише створюються. Підлітки не лише не знають, у що вірити, але й вважають, що більшість дорослих зазвичай говорять неправду, що зараз кожен живе для себе, старається якимось викрутитися, обманути іншого.

Типовий стан агресії підлітка характеризується гострим, часто афективним переживанням гніву, імпульсивною безпорадковою активністю, у ряді випадків бажанням на когось чи навіть на чомусь "зірвати зло". Агресивні дії неповнолітніх виступають в якості:

- засобу досягнення якої-небудь значимої для даного підлітка мети;
- способу психічної розрядки, заміщення, задоволення заблокованої потреби і забороненої діяльності;
- способу задоволення в самореалізації і самоутвердженні.

Увага

Агресивність в особистіших характеристиках неповнолітніх формується в основному як форма протесту проти нерозуміння дорослих, через незадоволеність своїм станом в суспільстві.

Разом з тим на розвиток агресивності підлітків впливають і окремі природні особливості (наприклад, збуджуваність і сила емоцій), а також найближче оточення. Суттєво й те, що агресія неповнолітніх виражається не лише в деструктивних формах поведінки (бійки, сварки, злі жарти і т.п.), але й в злочинах - бандитизм, вбивство, зґвалтування і т.д.

Справжній маніяк - душолюб в лиці 12-річного підлітка був затриманий 22 грудня 2000р. Довгий час Олександр Тимошин, який вважався важкою дитиною, тероризував своїх ровесників і в підсумку, знахабнівши від безкарності, по-звірячому вбив 13-річну дівчинку. Найбільш сумно, що цю трагедію можна було запобігти. Бо ж іще 25 листопада батьки іншої дівчинки подали заяву в міліцію про спробу звалтування, яку вчинив малолітній "відморозок". Напавши на однокласницю, Сашко намагався звалтувати її, а коли дівчинка вчинила опір, навіть полоснув її ножем по шиї, до крові порізавши шкіру. А через три тижні він мало не задушив у порожньому класі першокласницю, яка врятувалася лише завдяки батькам, які в той момент заглянули в кімнату. Але не бажуючі тягатися з "малолітками" непередбачливі співробітники районного УВС чомусь не прийняли ніяких профілактичних заходів по нейтралізації небезпечного для суспільства підлітка. У результаті в селі відбулася трагедія. Підстерігши в безлюдному місці восьмикласницю Л., яка поверталася додому разом з п'ятирічною племінницею Настею, Тимошин накинувся на школярку, поваливши її на сніг. Настя побігла за допомогою, але коли батьки приспіли, все вже було скінчено. Отримавши більше десятка ножових поранень в спину, шию, живіт .І. померла до приїзду швидкої допомоги.

Безумовно, не всі правопорушення неповнолітніх настільки злісні і трагічні. Багато правопорушень молодших школярів і підлітків здійснюються на ґрунті бешкетництва, неправильно зрозумілої романтики (наприклад, крадіжка яблук чи груш з чужого саду). Але разом з тим слід мати на увазі, що більше 50% злочинців-рецидивістів свій перший злочин здійснили в підлітковому віці.

У середовищі неповнолітніх в останній час поширюються нові види злочинів, які раніше були притаманні лише дорослим.

До них відносяться

- торгівля наркотиками,
- розбійні напади на підприємців,
- комп'ютерні злочини,
- рекет в своєму середовищі таїн.

Нетовариськість підлітка і конфліктні ситуації, в які він потрапляє, дуже часто є наслідком його неправильної самооцінки. При цьому перешкодою для нормального розвитку особистості підлітків із завищеною самооцінкою є їх понижена критичність до себе, своїх дій і вчинків, а із заниженою самооцінкою є їх підвищена самокритичність.

Відомо, що в людському житті найскладнішим перехідним етапом є саме підлітковий вік, коли людина відзначається підвищеною вразливістю до всього того, що робить її дорослою. У цьому віці відбувається формування і розвиток моральних уявлень, понять і переконань, засвоєння моральних норм, цінностей, суспільних вимог до поведінки, у тому числі і правових норм. У віці 11-15 років закладаються самосвідомість, самооцінка, які є важливими факторами в процесі особистісного самовизначення і саморегулювання. І будь-які несприятливі соціально-економічні умови, в яких знаходиться підліток, можуть привнести негативне в його моральну позицію, в його життєві цінності (важко втриматися, щоб не навести в якості прикладу негативний вплив на розвиток психіки дітей пияцтва їх батьків).

Для даного віку характерні поведінкові стереотипи, серед яких частіше всього зустрічаються наступні:

- реакція опозиції, яка викликається завищеними вимогами до навчання, поведінки підлітка, зайвими обмеженнями, неувагою до його інтересів з боку дорослих. Дана реакція проявляється у втечах з дому, в браваді

сп'янілого стану, а часом і в антисоціальних діях;

- реакція імітації по своїй суті є наслідуванням певної особи. На жаль, зразком для деяких підлітків може стати і антисоціальний герой;

- реакція компенсації пов'язана з відшкодуванням невдач в одній галузі успіхом в іншій (неуспіхи в навчанні багато підлітків компенсують успіхами в бійках);

- реакція емансипації проявляється в бажанні підлітка звільнитися від надокучливої опіки батьків і вчителів (крайня форма - заперечення загальноприйнятих цінностей і норм закону);

- реакція групування пов'язана з об'єднанням ровесників в групи, які відзначаються однорідною спрямованістю, боротьбою за панування над своєю територією; ь

- реакція захоплення проявляється в найрізноманітніших формах (стиль в одязі, азартні ігри, рокери та ін).

Становлення підлітка багато в чому визначається тим, які соціальні зразки він обирає, з якими стереотипами поведінки стикається, які норми і цінності "вбирає" в себе, знаходячись у сім'ї, на вулиці, у школі, коледжі і т.д.

Встановлено, що межі підліткового періоду приблизно співпадають з і навчанням дітей в 5-8 класах загальноосвітньої школи і охоплюють вік від 11-12 до 14-15 років (фактичний вступ у підлітковий вік може відбуватися на рік раніше або пізніше).

Особливе положення підліткового періоду в розвитку дитини зумовлене складністю і важливістю процесів розвитку, що відбуваються в цьому віці. Перехід від дитинства до дорослості - основний зміст і специфічна відмінність фізичного, розумового, морального і соціального розвитку підлітка.

Центральне новоутворення в особистості підлітка - виникаюче в нього уявлення про себе як вже не про дитину, він починає відчувати себе дорослим, прагне бути і вважатися таким. Почуття дорослості з'являється в результаті усвідомлення і оцінки зрушень у фізичному розвитку і статевому дозріванні, а також в результаті спілкування і спільної роботи з дорослими, у ході яких "спрацьовує" феномен наслідування зовнішнім ознакам дорослості (куріння, особливий лексикон, гра в карти та ін.). Специфічна соціальна активність підлітка полягає у великій чуттєвості до засвоєння норм і цінностей, способів поведінки, які існують в світі дорослих і в їх стосунках.

Дослідження показують, що особливості проявів підліткового періоду визначаються конкретними соціальними обставинами життя і розвитку підлітка, його суспільним становищем у світі дорослих людей і найближчим оточенням (референтні групи, сім'я та ін.). Дуже важливою умовою формування особистості "важкого" підлітка є негативне ставлення в сім'ї, алкоголізм батьків чи родичів, їх аморальна поведінка і т.п. (слід відзначити, що іноді викривлену моральну атмосферу навколо підлітка створюють і люблячі батьки, які надмірно турбують і плакають своє чадо).

Основні психологічні особливості підліткового віку - підвищена конформність, навіюваність, групова залежність, демонстративна незалежність від старших, бравада, недостатній соціальний контроль власної поведінки, завищене наслідування кумирам та ін. Особистість "важкого підлітка" характеризується низьким рівнем соціалізації і відображає пробіли в його вихованні в сім'ї, школі, які (ці пробіли) заповнює особливе "виховне середовище" - вулиця, двір, вуличні групи з негативною спрямованістю. Обмеженість життєвого досвіду, знань, конфліктність у стосунках з дорослими, потреба в самоствердженні, чутливе реагування на думку ровесників

визначають особливості психіки неповнолітніх.

Спілкування зі своїми ровесниками - провідний тип діяльності в цьому віці. Саме у спілкуванні засвоюються норми соціальної поведінки, встановлюються відповідні взаєностосунки, розвивається почуття симпатії чи антипатії. Якщо потреба в спілкуванні реалізується не в сприятливих умовах, а в неформальних підліткових групах і вуличних компаніях, які в якості цінностей сповідують випивку, наркотики, хуліганство і т.п., то воно може стати для підлітка небезпечним криміналізуючим фактором.

У зв'язку з цим необхідно відзначити, що для неповнолітніх характерне здійснення злочинів у складі групи. Це пояснюється кількома причинами:

- беручи участь у групових діях, підлітки смілішають і нахабнішають (група з аморальними і протиправними позиціями перетворюється на "стадо");

- здійснюючи правопорушення, члени групи всіляко "облаго-роднюють" їх мотиви, викривлено оцінюють поведінку потерпілого;

- у групі відбуваються схвалення здійснених дій і ігнорування власної відповідальності за протиправну поведінку;

- в емоційній сфері підлітків, які здійснили злочин в групі, послаблюється почуття сорому, чутливість до страждань інших людей.

З великої кількості опитаних неповнолітніх правопорушників сорок відсотків ні перед ким не відчували почуття сорому, а решта шістьдесят відчували лише у зв'язку з покаранням, а не у зв'язку з аморальністю здійсненого антисоціального діяння. Як правило, кримінальну спрямованість групі надають раніше судимі дорослі чи люди юнацького віку, які зловживають алкоголем чи наркотиками і ведуть розгульне життя.

У кінці осені 2000 року із заздрісною регулярністю відбувалися зухвалі нічні "візити" злочинців у офіси та інші контори. Злочинці зламували вхідні двері або виривали решітки на вікнах службових приміщень, які як правило, розташовувались на першому чи напівпідвальному поверхах... Викрадаючи комп'ютери, принтери, телевізори та іншу велику апаратуру, нападники якимось чином умудрялися проносити свою здобич по вулицях, залишаючись при цьому непоміченими. У кінці листопада оперативники випадково звернули увагу на кількох молодих людей, які, ніде не працюючи, жили на широку ногу і регулярно приторговували всілякою технікою.

Дванадцятирічних В.Козлова і А.Решетилова та тринадцятирічного Є.Власова затримали, вилучивши у них крадену апаратуру, яку вони прийшли здавати на ринку перекупникам. Через малих слідчі вийшли на їх старших спільників. Перший був взятий 15-річний студент ПТУ О.Агапов, на квартирі в якого виявився цілий склад ще не проданих крадених речей - монітори, телефони, комп'ютерні запчастини. Подільниками виявилися 18-річний Д.Щербаков ("сидів" на героїні і в свій час притягався до кримінальної відповідальності за зберігання наркотиків) і 17-річний А.Баженов (раніше потрапляв під слідство за крадіжку).

На даний момент злочинці зізналися в 6 крадіжках... За попередніми підрахунками оперативників, юнці здійснили по меншій мірі два десятки подібного роду злочинів.

ВИСНОВКИ З ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ:

Таким чином, антисоціальна поведінка неповнолітніх зумовлена впливом багатьох факторів, серед яких, на наш погляд, провідними є наступні:

- несприятливі соціальні умови (особливо сімейні);
- індивідуальні особливості особистості підлітка. У процесі проведення

судово-психологічних експертиз було проаналізовано 62 кримінальних справи по статевих злочинах неповнолітніх у віці від 12 до 18 років, вивчені механізми їх злочинної поведінки в залежності від особистісних характеристик. У структурі особистості більшості підлітків діагностувалися акцентуації характеру. У групі тих, що здійснили насильство поодиночку, переважали: епілептоїдний тип - 64%, шизоїдний тип - 12%, нестійкий - 11%, а серед тих підлітків, які здійснили насильство в групі (48 чоловік) діагностувався гіпертимний тип характеру - 14%, нестійкий - 13% і конформний тип - 10%;

- безпосередній вплив ровесників чи дорослих людей, референтних груп;
- соціальна неконтрольованість.

Підвищення уваги суспільства до життя, навчальної та ігрової діяльності підлітків, покращення соціально-економічних умов, організація соціально корисної та цікавої життєдіяльності можуть сприяти вирішенню проблеми зниження і викорінення злочинності неповнолітніх.

5. ПСИХОЛОГІЯ ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Групові злочини, як показують дослідження, складають більше 20 відсотків всіх злочинів. Суспільна небезпека організованої злочинності більш висока в порівнянні з індивідуальними злочинами, що зумовлюється кількома психологічними і соціально-психологічними факторами:

- здійснення злочину в умовах групи психологічно полегшується, відбивається вплив інших членів групи;
- організована злочинність відрізняється просторовим розмахом (нерідко охоплює цілі регіони, галузі господарства) і масштабом злочинного діяння (розкрадання в особливо крупних розмірах, контрабанда і т.п.);
- є можливість залучення в злочинну діяльність нових осіб, в тому числі державних службовців та неповнолітніх;
- чинить певний вплив на діяльність злочинної групи і психічне антисоціальне зараження.

Злочинна група має певну ієрархічну структуру (у більшості випадків структура виглядає як піраміда, на вершині якої знаходиться вождь) і досить високий рівень саморегуляції. Вона відзначається системою своїх норм поведінки і міжособистісних відносин:

- у злочинній групі існує жорстка система безумовного підкорення, при якій "нижчий" виконує розпорядження "вищого" в ієрархії;
- взаємовідносини засновані на егоїстичному розрахунку, на утвердженні переваги шляхом грубої фізичної сили;
- у злочинній групі відбувається поділ ролей і функцій, які виконуються кожним членом групи (вождь, касир - утримувач "общака", зв'язківці, рядові бойовики, охоронці та ін.);
- члени злочинної групи пов'язані круговою порукою, іноді скріпленою кров'ю (в багатьох бандах існує клятва мовчання як своєрідний "кодекс честі" бандита).

Чим більш небезпечні дії злочинної групи, тим більш диференційовані ролі і функції кожного члена групи.

Психологія організованої злочинності відрізняється спільністю злочинних цілей та інтересів. При цьому злочинна група створюється з метою здійснення не одного єдиного злочину, а для постійної і довготривалої злочинної діяльності. Юридична практика показує, що окремі злочинні групи займаються антисоціальною діяльністю на протязі кількох років. Іншими словами, злочин перетворюється на ремесло членів злочинної групи, що формує у них відповідну психологію, субкультуру. Про психологію бандита, його моральний образ і людські якості, можна судити з даного прикладу.

Банда Капуцу виникла в Підмосков'ї в 1995 році: саме тоді звільнився із зони після восьмирічного ув'язнення за здійснене вбивство уродженець Болгарії. Він став створювати власне кримінальне угрупування. Знаючи, що в нього важка форма туберкульозу і довго йому прожити не вдасться, Микола, замість того, щоб подумати про душу і вічність, вирішив у останні свої роки заробити будь-яким шляхом багато грошей і як слід "відітстити" ненависному людству за свою долю, що не склалася. Спочатку банда складалася з чотирьох осіб. Однак здійснивши кілька розбійних нападів на магазини і квартири, вожак вирішив позбутися своїх помічників. Для початку запропонував заради "найбільш справедливого поділу" двом подільникам, О.Волкову і Д.Сиротко, вбити "третього зайвого" - С.Кулагіна. Потім спровокував Волкова на вбивство Сиротко - ніби, двом більше залишиться. А після цього вбив і самого Волкова, привласнивши всі гроші собі.

Два роки потому Капуцу завів дружбу з 22-річним В.Зобовим, разом з яким взявся грабувати автовласників. Влітку 1997 року склад кровавої банди поповнився затятими кримінальниками В.Нікітіним, В.Гулевським та С.Росляковим. Ще двоє, які прийшли в угрупування трохи згодом особливої ролі в діяльності банди не зіграли і невдовзі були вбиті своїми ж за "неблагонадійність".

Багато злочинів здійснила ця банда. Лише за серпень 1997 р. ці нелюди позбавили життя 9 людей. Найпідлішим їх злочином можна вважати вбивство "човникарки" С.Ларіної і її домочадців. Ларіну та її чоловіка О.Семикіна катували на очах трьох дітей... Забравши наявні гроші, золоті прикраси і машину з товаром, головорізи пішли, залишивши після себе п'ять трупів. Дітей - 11-річного Максима, 15-річну Діану та 16-річну Оксану, та їх матір Нікітін і Капуцу прикінчили пострілами впритул. Зв'язаного Семикіна облили бензином, і він згорів заживо...

Через кілька місяців затримали вожака і всіх решту бандитів.

При аналізі злочинної діяльності окремої особистості у складі групи жоден співучасник групового злочину, якщо він визнаний таким, не може бути невинним. Але при оцінці особистості співучасника юридичні працівники повинні мати на увазі, яку роль він виконував у здійсненому груповому злочині, які його цілі і мотиви, в якій мірі він міг передбачити наслідки своїх дій і дій всієї групи в цілому, як він ставиться до самого факту здійснення злочину та ін. Особливу увагу необхідно приділити аналізу ролі організатора, підбурювача, виконавця, помічника, з'ясувати значення дій кожного з них у здійсненому злочині. Якщо злочин здійснений за попередньою змовою, то юристу важливо виявити ситуацію виникнення змови і місце кожного з її учасників.

Як правило, злочинна група для її членів виступає як референтна група, і поведінка кожного визначається цілями та інтересами цієї групи, її неписаними нормами, експектаціями групи, прагненням до позитивної оцінки групою своїх дій і поведінки, конформністю у відношенні вимог цієї групи до її учасників. Причому в злочинній групі досить ефективно діють своєрідні санкції як засіб примусу до дотримання проголошених "верхівкою" норм поведінки. Санкції можуть бути позитивними (у випадку, якщо член групи виконує її сподівання) і негативними (по відношенню до тих, хто відхиляється від групових стандартів).

Організована злочинність не має меж. В останні роки кримінал звив

міцну павутину злочинної спільноти, яка займається торгівлею новонародженими. Наймані вбивці- кіллери холоднокривно і безжально влаштовують точно сплановану прицільну стрільбу, різанину; з'явилися так звані кіллерські групи. Кримінальні угруповання беруть участь у незаконному обігу зброї, організовують притони з використанням сексуальних рабинь і т.п. У злочинне середовище все більше залучаються жінки і молодь.

Корислива мотивація - провідна мета злочинних дій. Як показують дослідження, вона характерна для 75% злочинних посягань. Наприклад, контрабанда, торгівля зброєю, кіднеппінг (викрадення дітей з метою шантажу і отримання викупу), наркобізнес, торгівля новонародженими, підробка грошей, хабарництво, крадіжки, рекет та ін. є корисливими злочинами.

Кожен вид організованої злочинності, підкоряючись певним загальним соціально-психологічним закономірностям, в той же час має свої психологічні особливості, свій соціально-психологічний механізм становлення і функціонування, свою спрямованість і стійкість. Це ускладнює діяльність працівників слідчих органів, судів, прокуратури та інших юристів-спеціалістів. Кожен з них повинен володіти високими професійними знаннями, навиками і вміннями, самоорганізованістю, наполегливістю, відповідальністю, винахідливістю, витримкою, самокритичністю, прагненням постійно поповнювати свій арсенал новими способами і формами боротьби з організованою злочинністю.

ВИСНОВКИ З ШОСТОГО ПИТАННЯ:

В останній час все більшого значення набувають переговори зі злочинцями, які дозволяють в багатьох випадках забезпечити усунення небезпеки для людей, уникнути застосування сили. Переговори зі злочинцями - досить новий підхід до вирішення боротьби з організованою злочинністю, який вимагає відповідних знань і вмінь від сил правопорядку і суспільної безпеки.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

Кримінальна психологія – галузь юридичної психології, яка вивчає психологічний механізм правопорушень і психологію правопорушників, проблеми утворення, структури, функціонування і розпаду злочинних груп.

Кримінальна психологія з'ясовує ті психічні закономірності, які проявляються в процесі формування злочинної установки особистості, у ході утворення злочинного наміру, підготовки і здійснення злочину. Вона досліджує особистість злочинця, структуру і психологічні особливості злочинних груп.

У вітчизняній кримінальній психології відкидається підхід про "природженого злочинця", реалізується діалектичний погляд, в якому повинні враховуватися і біологічне, і соціальне в даній конкретній особистості. При цьому провідне місце у формуванні психологічних особливостей злочинців відводиться соціальним факторам.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Приступаючи до вивчення цієї теми, курсант повинен усвідомити зміст

співвідношення соціального і біологічного в структурі конкретної особистості, пам'ятаючи про те, що злочинність зумовлена насамперед соціальними факторами, але завжди слід мати на увазі й індивідуально-психологічні, біологічні особливості особистості злочинця.

Необхідно з'ясувати, що відмінність злочинної поведінки від правомірної зумовлена ціннісними орієнтаціями, поглядами і соціальними установками індивіда. Загально визнано, що саме в координатах ціннісно-нормативної системи особистості і соціального середовища, їх взаємодії слід шукати безпосередні причини злочинної поведінки.

Курсанти під час вивчення теми повинні засвоїти, що вивчення юридичними працівниками психологічних особливостей особистості звинуваченого дає можливість:

- по-перше, більш правильно кваліфікувати здійснений злочин;
- по-друге, здійснювати вибір найбільш підходящих психологічних прийомів впливу на звинуваченого в процесі проведення слідчих дій;
- по-третє, більш успішно виявляти причини і умови злочину.

Вивчаючи тему необхідно засвоїти чинники антисоціальної поведінки неповнолітніх.

Під засвоєння теоретичних знань слід усвідомити, що кримінальна психологія – галузь юридичної психології, яка вивчає психологічний механізм правопорушень і психологію правопорушників, проблеми утворення, структури, функціонування і розпаду злочинних груп.

Кримінальна психологія з'ясовує ті психічні закономірності, які проявляються в процесі формування злочинної установки особистості, у ході утворення злочинного наміру, підготовки і здійснення злочину. Вона досліджує особистість злочинця, структуру і психологічні особливості злочинних груп.

У вітчизняній кримінальній психології відкидається підхід про "природженого злочинця", реалізується діалектичний погляд, в якому повинні враховуватися і біологічне, і соціальне в даній конкретній особистості. При цьому провідне місце у формуванні психологічних особливостей злочинців відводиться соціальним факторам.

ТЕМА № 4. ПСИХОЛОГІЯ ЗЛОЧИННОГО ДІЯННЯ (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Психологічні причини злочинної поведінки
2. Психологічна структура злочинного діяння
3. Психологічні наслідки здійсненого злочину

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/main/> кримінальний процесуальний кодекс України
2. Бедь В.В. Юридична психологія: Навчальний посібник. - К.: «Каравела»; Львів: «Новий світ-2000», «Магнолія плюс» 2003. — 376 с.
3. Васильев В.Л. Юридическая психология: Учебник для вузов.— 5-е изд., перераб. и доп.— СПб.: Питер, 2003.—656 с.
4. Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологии: Учебник для вузов. — М.: Юристъ, 1996. — 631 с.
5. Кондратьева Я. Ю. Юридична психологія: Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв та ін.;— К: Видавничий Дім «Ін Юре», 1999— 352 с.
6. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Академічний курс: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. — 424 с.
7. Коновалова В.Е., Шепітько В.Ю. Основы юридической психологии: Учебник. — Х.: Одиссей, 2005. — 352 с.
8. Романов В. Юридическая психология. — М., 1998.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

надання та поглиблення знань щодо сутності та змісту психологічних причини злочинної поведінки, психологічної структури злочинного діяння, психологічних наслідків здійсненого злочину, психотехніки аналізу протиправної дії осіб, які здійснили злочини, вивчення психологічної структури злочину, а також: причин, що спонукають людину до злочинної поведінки.

ВСТУП

Найбільш небезпечна частина правопорушень, що мають явну антисоціальну направленість, — це злочинність. Будь-який злочин (державна зрада чи терористичний акт, зловживання владою чи службовим становищем, службовий підлог чи отримання хабара, контрабанда і бандитизм, посягання на особу та ті політичні, майнові та ін. права і т.п.) являється суспільно небезпечним діянням, яке карається законом. Ефективна боротьба зі злочинністю з психологічної точки зору вимагає глибокого аналізу протиправної дії осіб, які здійснили злочини, вивчення психологічної структури злочину, а також: причин, що спонукають людину до злочинної поведінки.

Кримінологічну суть злочинів складає їх мотивація, яка в суб'єктивній формі відображає всю сукупність об'єктивних причин і умов. Причинність злочинної поведінки - складний об'єкт для вивчення. Вона може бути всебічно досліджена тільки в рамках комплексу наук про людину і суспільство: *соціології, соціальної психології, загальної психології, психофізіології і біології*. На соціально-психологічному рівні досліджуються криміногенні властивості таких явищ, як соціальні традиції, настрої, правосвідомість, ціннісні орієнтації, а також механізмів - громадської думки, моди, міжособистісного спілкування, психологічного впливу, конформізму та ін. Психологічний аспект розкриває зв'язки психічних станів і процесів (пізнавальних, емоційних, вольових), психічних властивостей (направленості, здібностей, характеру) зі злочинною поведінкою. На *психофізіологічному і біологічному* рівнях ставиться завдання виявити вплив властивостей нервової системи, темпераменту і процесів фізіологічного характеру на злочинну поведінку.

1. ПСИХОЛОГІЧНІ ПРИЧИНИ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ

Аналіз формування злочинної поведінки з позицій психології передбачає пошук відповідей на такі питання, як: чому здійснено злочин? Що привело чи заставило цю людину вибрати злочинний варіант поведінки в конкретній ситуації? Який психічний стан індивіда, його психічні властивості, що проявились в злочинній дії?

Відповіді на ці питання не можуть бути однозначними, бо злочин, як свідома дія людини, завжди є результатом складної взаємодії найрізноманітніших причин. Поведінка людини спонукується і регулюється його індивідуальним, суб'єктивним сприйняттям і відображенням реальних життєвих обставин і відношенням індивіда до цих обставин.

♦ *Об'єктивними причинами правопорушень* є протиріччя в соціальних і економічних відносинах - низький рівень життя людей, недоліки організаційного і адміністративно-господарського характеру, безробіття, найближче соціальне оточення та ін.

♦ *Суб'єктивними причинами злочину* виступають соціальні позиції особистості, система цінностей і інтересів, рівень соціалізації і правосвідомості, соціальні установки і стереотипи поведінки, а також психодинамічні особливості особи і тимчасові психічні стани.

Оскільки поведінка людини не буває прямим наслідком безпосередньо діючих факторів (соціально-економічних умов життя, ситуативних обставин і т.п.). Її неможливо розглядати по аналогії з причинністю в явищах природи. Система зовнішніх обставин в поведінці особи переламується через її внутрішній світ, через її психіку.

У злочинній поведінці проявляється єдність об'єктивних та суб'єктивних факторів людської життєдіяльності.

Спроби наукового пояснення особи злочинця і злочинної поведінки психологами йдуть з початку ХХ ст. Одна з перших концепцій полягає в тому,

що злочинець має ряд специфічних негативних рис характеру або особистості в цілому. Так, *П.Поллітц* виділяв у злочинця такі психічні особливості, як "відсутність співчуття", "заниженість відчуття болю", "байдужість до покарання", "пихатість", "схильність до пияцтва", "сексуальна розпущеність" та ін. Під впливом досліджень психіатрів (особливо *К. Шнайдера*, який дав класифікацію психопатичних особистостей) на початку 30-х рр. ХХ ст. кримінологи зацікавились психіатричними інтерпретаціями злочинця. Наприклад, *А. Мерген* відмічав, що тенденція до злочину закладена в людині з самого початку, "психопат піддається їй тому, що сила цієї тенденції дістає патологічну перевагу над всіма іншими"

Особливу увагу послідовники біологізаторського підходу, і зокрема представники фрейдистської та неофрейдистської школи, надають поясненню природи такої властивості, як агресивність, яка ніби-то слугує першопричиною насильницьких злочинів. Агресія - поведінка, метою якої є нанесення шкоди деякому об'єкту або людині. Вона виникає, на думку фрейдистів і неофрейдистів, в результаті того, що з різних причин не реалізуються окремі неусвідомлювані вроджені потяги, що збуджує агресивну енергію, енергію нищення. В якості таких не-усвідомлюваних вроджених потягів *Е.Фрейд* розглядав лібідо, *А.Адлер* - прагнення до влади, до переваги над іншими, *Е.Фромм* - потяг до нищення.

Очевидно, що при такому поясненні агресивність неминуче повинна виникнути в будь-якої людини з вродженими, сильно вираженими неусвідомлюваними потягами, які далеко не завжди здатні реалізуватися в житті і тому знаходять свій вихід в деструктивній, нищівній поведінці.

Проте наступні дослідники агресивності та її природи як за кордоном, так і у нас в країні (*А.Бандури*, *Д.Бергковец*, *А.Басе*, *Е.Квятковська-Тохович*, *С.Н.Єніколопов* та ін.) суттєво змінили точку зору на природу агресії і на її вираження.

Все більша роль в природі агресії відводиться соціальним факторам, які діють при житті.

Агресія – результат спотвореного процесу соціалізації, зокрема результат зловживання батьками покараннями, жорстокий ставленням до дітей.

А. Бандури

Між об'єктивною ситуацією і агресивною поведінкою людини завжди виступають дві опосередковані причини: готовність до агресії (злість; та інтерпретація, психомачення д.ія себе даної ситуації.

А Бергковец

Біологічні фактори не можна відокремлювати, відривати їх від соціальної сутності особи, але разом з тим не можна їх і не враховувати. Біологічні властивості людини взаємодіють з певними психічними утвореннями, є умовою розвитку його психічних якостей в конкретних соціальних обставинах. "Серед обстежених нами рецидивістів, - констатує *А.Р. Зелінський*, - встановлено 14% осіб, останні злочини яких значною мірою обумовлені, на наш погляд, генетично і структурно нижчими властивостями: ексцесами темпераменту,

патологією психіки, підсвідомими потягами".

Увага!

Сьогодні кримінологи вважають, що шукати пояснення злочинної поведінки особи слід не в фізіології і психіатрії, а в соціальній психології та в психологічних теоріях особистості." Більш того, більшість спеціалістів приходять до думки, що злочинець - це не якась особлива дефектна особистість, а одна з можливих ліній розвитку подій.

◆ Причини злочинної поведінки слід розглядати в комплексі, враховуючи і біологічні фактори індивіда, його індивідуально-психологічні особливості, соціально надбані ним якості та зовнішні обставини, в яких здійснюється формування особистості і реалізується її життєдіяльність.

У виникненні злочинної поведінки необхідно розрізнити фактори, що визначили розвиток спрямування особистості та її емоційно-вольові регуляційні особливості. Стосовно останнього, то в злочинах, що здійснюються при домінуванні в поведінці емоційної сфери, певні дії виникають раптово і носять імпульсивний характер. В структурі таких дій різко зростає роль рухових (моторних) компонентів і понижується роль оціночно-орієнтовних компонентів.

Розвиток особистості залежить від того безпосереднього середовища, яке її оточує, від особистого досвіду, від її діяльності і т.д. А це безпосереднє середовище може бути носієм конкретних антисуспільних звичок, які через наслідування, зараження, навіювання і поведінкові стереотипи чинять вплив на людину, котра потрапила в таке мікросередовище. Таким чином, соціальне в людині зумовлене самим її існуванням у суспільстві і різних малих групах, її діяльністю і спілкуванням, які виникають на цій основі потребами, інтересами, ціннісними орієнтаціями. Саме соціальна взаємодія і комунікації формують поведінку людини і її внутрішнє уявлення про саму себе. При цьому під соціальною взаємодією розуміється прагнення людей до узгодженої поведінки, без якої неможливе соціальне життя, а також наявність своєрідного зворотного зв'язку (його роль відіграють уявлення індивіда про те, що на його думку, від нього очікують інші люди, як вони його бачать і сприймають).

Особиста відповідальність фіксується людиною в той момент, коли вона уявляє собі, що від неї чекають інші учасники. Лінії дії окремих індивідів взаємно підганяються одна одній, оскільки кожен може приймати роль інших, формувати Я-образ із приписуваною їм точкою зору і здійснювати пристосування до приписуваних їм намірам і експектаціям.

Т.Шибутані

Важливим елементом соціальної взаємодії є власна діяльність індивіда, яка багато в чому зводиться до контролю за своєю поведінкою. Свідома поведінка формується в процесі спілкування, спільної роботи. Узгоджена дія у стійких ситуаціях залежить від кожного учасника комунікативного процесу,

який збфігає свою особисту автономію і контролює себе з точки зору групових експектацій. Найбільшою самосвідомістю володіє та людина, яка слідкує за Я-образами і допускає менше спонтанності у своїх вчинках.

!!!!!!!!!!!!Юрист завжди повинен пам'ятати про те, що детермінантів поведінки людини у рамках соціальної взаємодії принаймні два - група і особистість. Кожен учасник соціальної взаємодії - це особистість, продукт особливої історії. Кожна група людей також має свою історію, яка не залежить від однієї окремої людини (досить пригадати, що шаблони поведінки існували значно раніше, ніж черговий індивід вступав у ту чи іншу соціальну групу. Відповідно, щоб зрозуміти, що відбувається у ситуації правопорушення, потрібно знати особливості як, окремої особистості, так і закономірності функціонування групи, членом якої дана особистість являється.

Суттєво й інше: в реальній соціальній поведінці взаємодія не обов'язково носить узгоджений характер. Досить часто виникають конфлікти як "по горизонталі", так і "по вертикалі". У ситуації конфлікту люди мимоволі, а частково свідомо заперечують очевидне, забувають те, що до цього добре пам'ятали, тлумачать події у бажаному для них напрямку, приписують іншим властивості, які характерні для них самих, замість розумних дій впадають в істеріку і т.п. Подібна поведінка у психологічній науці називається "захисною", а відповідні психічні механізми - "захисними". У контексті злочинної поведінки захист будується з метою уникнути усвідомлення власних слабко-стей чи небезпечної зовнішньої ситуації.

Тому багато спеціалістів обгрунтовано вважають, що протиправні дії зумовлені, з одного боку, груповими ефектами (у тому числі і впливом літератури, ЗМІ), а з другого, - особистістю правопорушника. Так серед факторів, які зумовлюють формування у правопорушників певного відчуття особистої безпеки, вказуються наступні:

- *надія на щасливий випадок, яка породжується прикладами інших правопорушників, поганими зразками літературної і кінопродукції і т.п.;*
- *успішність минулих дій суб'єкта, схильність до ризику зростає по мірі успіху;*
- *ризикованість може бути властивістю особистості правопорушника, яка виражається у потягу до гострих відчуттів;*
- *признання ризику "фатумом життя", що особливо характерне для фаталістичної позиції багатьох рецидивістів.*

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

Отже, причини злочину носять соціально-психологічний характер. Такий підхід створює реальну основу для встановлення зв'язку між соціальними умовами життя і психологічними властивостями окремих особистостей. Біологічно успадковані якості людини являються умовою розвитку її психічних властивостей у визначенні певних соціальних обставин.

2. ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ЗЛОЧИННОГО ДІЯННЯ

Психологічний аналіз злочинного діяння пов'язаний з аналізом психологічного змісту структури злочинного діяння.

Основні елементи структури злочинного діяння:

- *мотивація і мотиви злочинної дії;*
- *формування мети злочинної дії;*
- *прийняття рішення про здійснення конкретної злочинної дії; спрямованість і зміст злочинного наміру;*
- *способи, засоби і умови здійснення злочинного діяння;*
- *досягнення результату і ставлення суб'єкта до цього результату.*

Будь-яка вольова, свідома дія характеризується передбаченням майбутнього результату - її мети. *Мета* - як елемент злочинної дії виконує двояку функцію:

по-перше, її функція полягає в усвідомленні правопорушником об'єкта, предмета чи особи, на яку спрямовується його дія;

по-друге, функція мети - поява бажання досягнути певного результату.

Мета дії є системоутворюючим фактором усіх структурних елементів дії, вона регулює свідомість вибору відповідних способів і засобів для її досягнення. Мета діяльності формується людиною, усвідомлюється нею як щось необхідне і можливе при певних умовах.

Відношення між результатом і метою можуть виступати у формі:

- *"невиконання" мети (приготування до злочину і замах на здійснення злочину, коли мета злочину, наприклад, пограбування квартири, не здійснюється до кінця з причин, які не залежать від волі злочинця);*

- *"виконання" мети- злочинна (в результаті злочинного діяння) особа отримує те, на що вона розраховувала;*

- *"перевиконання" мети (результат дії перевищує передбачувану мету. Наприклад, навмисне завдання важких тілесних ушкоджень, які призвели до смерті, хоча це не входило у плани діючої особи).*

Із всіх елементів психологічної структури злочинного діяння найбільш повну інформацію про психологію злочинця дає суб'єктивна сторона, а в ній - характеристика мотивів злочину. У зв'язку з цим доцільно більш глибоко розкрити психологічну суть мотиваційної сфери особистості.

Під мотивацією поведінки розуміється множина спонукань людської діяльності, які визначають поведінку людини в цілому.

Виходячи з концепції про ідентичність психічних процесів як в соціально корисній, так і в злочинній поведінці, більшість дослідників розглядають мотив таким спонуканням до злочинної поведінки, який є його рухомою силою, психологічною причиною. В основі його лежить актуалізована потреба, яка спонукає до дії. На формування мотиву чинять вплив потреби, ціннісні орієнтації, конфліктні ситуації, об'єктивні обставини та ін. При цьому вирішальну роль відіграє ієрархія мотивів. Те, які мотиви у цій ієрархії займають провідне, а які другорядне місце, визначається не спонтанним розвитком

індивіда, а його положенням у суспільстві. Вказані фактори впливають на посилення чи послаблення мотиву, його заміщення чи зміну, а також на боротьбу мотивів. Складний характер процесів впливу такого роду факторів на поведінку особистості викликає труднощі при встановленні мотиву злочинної поведінки.

Мотивація злочинної поведінки за своїм місцем і роллю є ключовою інтегральною проблемою, в якій реалізується принцип комплексності психологічного дослідження злочинної поведінки.

Мотивація, - це опосередкована процесом її відображення суб'єктивна детермінація поведінки людини світом. Через свою мотивацію людина вплетається в контекст дійсності.

С.Л. Рубінштейн

Мотивація злочинної поведінки може бути:

- ситуативною, як правило, нетривалою, звернутою в часі і просторі, заздалегідь не підготованою, недостатньо усвідомленою, яка багато в чому визначається стереотипами поведінки і психологічним станом особистості; така мотивація частіше всього нестійка;

- навмисною, відносно тривалою, розподіленою у часі і просторі, наперед підготованою, більш чи менш продуманою у можливих деталях; така мотивація, як правило, відображає домінуючі орієнтації суб'єкта, і тому вона більш стійка.

Мотивація виконує наступні функції:

- причинно-відображальна (формується у взаємодії соціального середовища і особистості);

- спонукальна (штовхає людину до активності);

- смислоутворююча (має для індивіда особистісне значення);

- регулятивна (спрямовує дії людини у відповідності з актуальним бажанням);

- контролююча (виступає у якості еталонної складової у процесі співставлення індивідом бажаних і тих, що досягаються, результатів своїх дій).

♦Таким чином, мотивація злочинної поведінки може бути визначена, з одного боку, як внутрішній стержень її походження, а з іншого, - як результативна взаємодія особистості правопорушника з соціальним криміногенним середовищем.

Більшість злочинних дій полімотивовані. Наприклад, підліток, здійснюючи пограбування, бажає не лише добути грошей на розваги, але й самоутвердитися в колі своїх ровесників. Організовані злочинці, здійснюючи корисливі діяння, прагнуть до влади над своїм оточенням. І тим не менш у злочинній поведінці завжди можна виявити домінуючий мотив.

Поведінка людини у певний момент часу мотивується не будь-якими чи всіма можливими її мотивами, а тими з найвищих мотивів в ієрархії (тобто з найсильніших), який за даних умов ближче всіх пов'язаний з перспективою досягнення відповідного цільового стану чи, навпаки, досягнення якого поставлено під сумнів. Такий мотив активізується, стає дієвим. У даному випадку ми стикаємося з проблемою актуалізації мотиву, тобто з проблемою виділення ситуаційних умов, які призводять до такої актуалізації.

Х.Хекхаузен

Часом домінуючий мотив має стійкий і тривалий характер. Так, на Івано-Франківщині відбулося вбивство на ґрунті помсти, до якого злочинець "йшов" тридцять років.

!!!!На стадії мотивації злочинного діяння може виявитися розходження між метою дії і її небажаними наслідками, що призводить до внутрішнього конфлікту (боротьба мотивів). Наприклад, можуть зіткнутися такі несумісні між собою спонукання, як низькі почуття і доводи розуму, корисливий інтерес і посадовий обов'язок, ревності і кохання та ін.

Особливості мотивів злочинної поведінки

- їх відносна антисоціальність, яка проявляється у вузькоособистісних спонуканнях, які протиставлені більш високим суспільним інтересам;
- переважання матеріальних і вітальних (природних) спонукань над духовними;
- домінування спонукань типу потягів, а не обоє 'язку;
- панування спонукань з найближчими цілями, а не з життєво важливими перспективами;
- низький рівень спонукань в ієрархічній системі соціальних цінностей, офіційно прийнятих у суспільстві.

Серед всіх елементів складу злочину мотиви є суб'єктивною стороною злочину і в ході розслідування поруч з іншими елементами підлягають обов'язковому виявленню і доведенню, через те по них можна визначити ступінь суспільної небезпеки злочинного діяння, і самого злочинця, призначити вид і розмір покарання. Етап мотивації завершується прийняттям особою рішення про здійснення злочину чи утримання від нього. Прийняття рішення про здійснення злочину може здійснюватися у різних формах:

- воно може виділятися у свідомості індивіда як особлива фаза - у цьому випадку рішення зводиться до усвідомлення мети злочину;
- воно може наступити у стадії боротьби мотивів саме по собі - у цьому випадку рішення є результатом вирішення цієї боротьби (внутрішнього конфлікту).

Психологічні умови, за яких людина приймає рішення про здійснення злочину, також можуть бути різні:

1. умови без стресів і сильного збудження, при достатній кількості часу на його обдумування (наприклад, прийняття рішення на здійснення замовного вбивства і терористичного акту). У даному випадку рішення породжує розважливу поведінку злочинця, яка враховує логіку розвитку подій;

2. умови у вигляді сильного збудження, недостатній кількості часу на продумування рішення, наявність конфліктної ситуації. Рішення, яке приймається при цьому викликає необдуману поведінку, що оснований на пориві, а не на строгому розрахунку (наприклад,

здійснення вбивства чи звалтування на емоційній основі).

Спонування, наміри, мотиви і цілі злочинної дії складають поняття "злочинний задум", в характеристиці якого виділяють:

- ◆ *спрямованість задуму* (майбутній результат діяння, на досягнення якого спрямоване злочинне діяння);
- ◆ *зміст задуму* (відбиття у свідомості особистості всіх обставин, які пов'язані з досягненням мети злочинного діяння).

До здійснення дій задум залишається внутрішнім психічним утворенням. Тому суб'єкт несе відповідальність не за задум, а за здійснення (за підготування) злочину. Необхідно підкреслити: у структурі злочинного діяння суттєво саме виникнення і формування задуму, тому що аналіз цього процесу дає можливість виявити особистісні особливості злочинця.

Наступним елементом у психологічній структурі злочинного діяння є *способи, засоби і умови його здійснення*. Важливість аналізу даного елемента визначається тим, що межі дії залежать від умов дій, від використовуваних знарядь і засобів. Наявні засоби впливають на способи дії і на динаміку задуму. Спосіб здійснення злочину свідчить про психофізіологічні особливості людини, його знання, навички, вміння, звички і т.д. Злочин набуває специфічну конкретність через спосіб його здійснення, через ті знаряддя і засоби, які використані злочинцями. Спосіб здійснення злочину в тому числі вказує і на міру його соціальної небезпеки.

"Чорних" ріелторів, які займаються шахрайством, а часом і вбивствами, відловлюють у різних містах. У грудні 2000 р. в передмісті Ростова-на-Дону заарештували "спеціалістів з нерухомості", на рахунку яких три вбивства і ще цілий ряд кримінальних злочинів.

На дачі в підвалі вони організували камеру тортур, в якій вони мали "переконувати" одиноких квартирновласників "добровільно" віддати їм свою житлову площу. Різноманітним садистським пристосуваннями, напевно, могли би позадрити навіть середньовічні інквізитори. Так, першій жертві вони розтропили кувалдою пальці на лівій руці, підсмажили на вугіллях ступні обох ніг і дали повисіти на "дубі" до тих пір, поки полонений не виконав всі їх умови. А після "оформлення" угоди своїм нотаріусом його зарізали...

У даному прикладі очевидні попередня усвідомлена підготовка до дій, відбір знарядь і засобів, що свідчить про те, що злочинці передбачали розвиток подій.

◆Отже, злочинний задум об'єктивується в способах і результатах його реалізації, а спосіб зумовлений метою і мотивами злочинного діяння, психофізіологічними і психічними особливостями діючої особи.

У більшості випадків здійснення злочину пов'язане з досягненням наперед спланованого *злочинного результату*, який оцінюється злочинцем з позиції вихідних спонувань і намірів. Цей результат може викликати у нього задоволення (у цьому випадку образ здійсненої дії і злочинної поведінки закріплюється і полегшує його повторення у майбутньому) чи негативне ставлення (у даному випадку можуть виникнути негативні емоції і розкаяння у вчиненому).

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

Виявлення і аналіз психологічної структури злочинного діяння дає можливість юридичному працівнику повніше встановити істину, визначити ступінь суспільної небезпеки особистості злочинця, назначити вид і розмір покарання, а також визначити шляхи перевиховання осіб, які здійснили злочин.

3. ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ЗДІЙСНЕНОГО ЗЛОЧИНУ

Юридична практика свідчить про те, що кожен злочин чинить певний психологічний вплив не лише на потерпілого чи очевидців, але й на особу, яка здійснила злочинне діяння. Цей вплив може бути різним в залежності від особливостей психологічної структури конкретної злочинної дії, а також в залежності від рівня сформованості і розвитку психічних процесів, властивостей особистості злочинця. Сам злочин, дія по підготовці і здійсненню залишають сліди у психіці особистості злочинця, вносять зміни в його свідомість і поведінку, призводять до інших психічних станів. Більш того, здійснений злочин викликає певні зміни в особистіших якостях злочинця: відбувається або закріплення антисоціальної спрямованості особистості, або критична перебудова її інтересів, поглядів, потягів і бажань та ін.

Одна з особливостей психічної діяльності особи після здійснення злочину полягає в тому, що психічна напруга не спадає, а навпаки, посилюється. Це зумовлено наступними факторами:

- *сприйняття злочинцем самого результату злочинного діяння, яке завжди супроводжується сильним емоційним впливом;*
- *поява оціночних суджень про здійснені дії;*
- *страх перед покаранням і пониження рівня саморегуляції;*
- *збудження підвищеної нерішучості, негнучкості мислення та ін.*

Іншими словами, здійснений злочин, постійна загроза викриття і покарання створюють злочинну домінанту в психіці злочинця.

Визначення свого ставлення до злочину, усвідомлення здійсненого можуть викликати у злочинця дії, спрямовані на приховання слідів злочину, на вироблення такої лінії поведінки, яка доводила б його непричетність до злочину. У ряді випадків злочинець здійснює перестраховальні дії: приходять на місце події з метою маскування слідів злочину, проявляє підвищений інтерес до ходу розслідування і т.д. Крім того, оцінка здійснених дій і сприйняття наслідків можуть змінити ставлення злочинця до мотивів здійсненого злочину, до його задуму.

Під впливом даного злочину людина починає розуміти, що вона занижувала соціальну цінність об'єктів чи обставин, які в результаті здійсненої нею злочинної дії постраждали, внаслідок чого у неї з'являється почуття провини. Усвідомлення своєї вини, причетності до матеріальної чи моральної шкоди, нанесеної окремій особі, групі осіб чи суспільству, може викликати у злочинця діяльність по наданню допомоги слідству і правосуддю, по відшкодуванню нанесених збитків.

Разом з тим у окремих злочинців після здійснення злочину може посилитися конфлікт з суспільством, протиставлення своєї особи соціальним вимогам. Щоб відволікти свою свідомість від вчиненого, такі злочинці у пошуку необхідних чи емоційних станів планують нові злочини.

Психічні зміни в особистості злочинця після здійснення злочинного

діяння багато в чому визначаються психологічною структурою здійсненого злочину:

- ✚ чи був він свідомо планованим і підготованим чи ситуативним, імпульсивним;
- ✚ чи реалізувалася в ньому усвідомлена потреба, чи злочин був результатом дефекту соціальної ролі;
- ✚ який мотив із сукупності мотивів був домінуючим;
- ✚ які способи, засоби та знаряддя використовувались і т.д.

Якщо закоренілим злочинцем здійснений ретельно спланований і підготований злочин, то емоційний вплив на нього результатів злочинного діяння досить низький. Це пояснюється тим, що в ході планування, підготовки злочину в людини виробляється певна здатність сприйняти і ті негативні емоції, які з'являються після здійснення злочину. Сила емоційного впливу набагато вища у тому випадку, якщо людина здійснює злочин вперше, чи при здійсненні злочину виникає необхідність у діях, які раніше не планувалися, настають наслідки, які не очікувались.

У рецидивістів усвідомлення протиправності своїх дій призводить до прагнення компенсувати негативне ставлення до себе з боку суспільства спробою навіювання оточуючим власної винятковості, яка дає їм право порушувати соціальні норми поведінки. Це породжує зовнішню браваду, свідомий негативізм по відношенню до оточення, посилене протиставлення себе іншим людям в діях і вчинках.

Увага!

Психічні стани, пов'язані з переживанням здійсненого злочину, призводять до того, що в поведінці злочинця і "діях проявляється загальмування розумових процесів, втрачається тоmatigзм у вироблених раніше робочих навиках, змінюється звична манера спілкування з оточуючими (з'являється дратівливість, замкнутість). Однак може мати місце і підвищена активність людини після здійснення злочину, яка частіше за все виражається у

на неадекватності дій, метушливості, неадекватності реакції на ситуацію. Це призводить до змін у думки і емоції на іншу діяльність. Потреба в розрядці, викликана підвищеним психічним напруженням, реалізується у них шляхом посиленого прийняття алкоголю чи наркотиків, що знімає напруження і заглушає стан тривоги, схвильованості.

Розглядаючи психологічні наслідки здійсненого злочину, необхідно зупинитися і на такому понятті як *правова відповідальність*.

- ✚ Під *правовою відповідальністю* розуміється визначена законом міра обов'язкових вимог, які ставить держава до членів суспільства, тобто це примусовий спосіб впливу на поведінку тих людей, які ухиляються від виконання основних вимог суспільства.

У тому випадку, якщо після здійснення злочину не настає юридична відповідальність - покарання, в особистості злочинця також відбуваються окремі психічні зміни. Зокрема, може з'явитися усвідомлення безкарності, зниження внутрішнього конфлікту як боротьби між "хочу" і "повинен" (у цій боротьбі перемогу отримує мотив "хочу", що спонукає особистість на нові

злочини).

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

Зміни в психіці злочинця після здійсненого ним злочину повинні враховуватися юристом як при проведенні слідчих дій (наприклад, у частини злочинців наявна психічна напруга призводить до того, що деякі деталі злочину зникають через пам'ять, а багато обставин він не може зразу пригадати), так і при розробці заходів по його перевихованню і виправленню.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

Найбільш небезпечна частина правопорушень, що мають явну антисоціальну направленість, — це злочинність. Будь-який злочин (державна зрада чи терористичний акт, зловживання владою чи службовим становищем, службовий підлог чи отримання хабара, контрабанда і бандитизм, посягання на особу та ті політичні, майнові та ін. права і т.п.) являється суспільно небезпечним діянням, яке карається законом. Ефективна боротьба зі злочинністю з психологічної точки зору вимагає глибокого аналізу протиправної дії осіб, які здійснили злочини, вивчення психологічної структури злочину, а також: причин, що спонукають людину до злочинної поведінки.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Приступаючи до вивчення цієї теми, курсант повинен усвідомити, що причини злочину носять соціально-психологічний характер. Такий підхід створює реальну основу для встановлення зв'язку між соціальними умовами життя і психологічними властивостями окремих особистостей. Біологічно успадковані якості людини являються умовою розвитку її психічних властивостей у визначенні певних соціальних обставин.

Виявлення і аналіз психологічної структури злочинного діяння дає можливість юридичному працівнику повніше встановити істину, визначити ступінь суспільної небезпеки особистості злочинця, назначити вид і розмір покарання, а також визначити шляхи перевиховання осіб, які здійснили злочин.

Зміни в психіці злочинця після здійсненого ним злочину повинні враховуватися юристом як при проведенні слідчих дій (наприклад, у частини злочинців наявна психічна напруга призводить до того, що деякі деталі злочину зникають через пам'ять, а багато обставин він не може зразу пригадати), ОРЗ так і при розробці заходів по його перевихованню і виправленню.

Слід засвоїти, що будь-який злочин є суспільно небезпечним діянням, яке карається законом. Ефективна боротьба зі злочинністю з психологічної точки зору вимагає глибокого аналізу протиправної дії осіб, які здійснили злочини, вивчення психологічної структури злочину, а також: причин, що спонукають людину до злочинної поведінки.